

Zbigniew Stankiewicz
Zamość

Zamość pod okupacją austriacką w latach 1772–1809

Uniwersał Marii Teresy, cesarzowej Austrii, wydany 11 września 1772 r.

[...] *My z Imperatorowej Rosyjskiej i Króla Polskiego dworem złączywszy się, radę uczyniliśmy, które z osobna Nam do niektórych tego Królestwa Prowincji z dawna należą prawa, one odzyskać i rzeczą samą teraz odebrać; My ten kraj jako częśćkę prawom Naszych powinna, Wojsku Naszemu objąć kazaliśmy, które w następujących granicach zawiera się. Prawy Wisły brzeg od Księstwa Śląskiego po wyżej Sandomierza, aż do tąd gdzie się z Sanem łączy. Ztamtąd postępując przez Frampol ku Zamościowi i Rubieszowi, aż do rzeki Bugu; potym poza Bugiem wedle właściwych granic Czerwonej Rusi, zkąt się Wołyń i Podole dzielą, aż do granic Zbaraża, z tamtąd prosto do Dniestru z małą częśćką Podola, która potokiem Podorcze zwanym przerzyna się gdzie w Dniestr wpada, na koniec granice które Pokucie od Mołdawii odgraniczają...[...] Ieżeliby zaś kto (czego się niespodziewamy) Rozkazom Naszym sprzeciwiać się ważył, ten niech wie, że lubo niechętni ale przynaglenni, złożywszy wrodzoną Naszą Łaskawość. Surowo z nim postąpić będziemy przymuszeni". Uniwersał informował, że „Galicya i Lodomerya w Possessyą C. K. idą. [...]*¹

W piśmie do syna Ferdynanda z września 1772 r. cesarzowa Maria Teresa uzalała się nad Rzeczpospolitą: [...] *Nieszczęśliwy rozbiór Polski kosztował mnie dziesięć lat życia, długo się przed nim broniłam. Tylko kolejne niepowodzenia Turków, brak widoków na wsparcie ze strony Anglii i Francji, prawdopodo-*

1 *Almanach Royal de Gallicie et de Lodomrrie pour Lannee 1776, Lwów.*

Ryc. 1. Portret Marii Teresy Habsburg cesarzowej Austrii, autorstwa Martina van Maytensa, 1759 r. Zbiory Akademii Sztuk Pięknych w Wiedniu (domena publiczna).

bieństwo samotnego prowadzenia wojny przeciwko Rosji i Prusom, nędza, głód i epidemia w moim kraju zmusiły mnie do przystania na te bezduszne propozycje, które rzucają cień na moje całe rządy [...]. Herby Galicji i Lodomerii jako herby roszczeniowe pojawiły się po raz pierwszy na pieczęci cesarza i króla Ferdynanda I Habsburga w XVI w. To właśnie Maria Teresa, koronując się na królową Węgier w 1741 r., przyjęła tytuł królowej Galicji i Lodomerii. Oparła swoje pretensje do części ziem Rzeczypospolitej na iluzorycznej reminiscencji czasowego zasiadania na tronie Księstwa Halicko-Włodzimierskiego w początkach XIII w.

Ryc. 2. Herb Królestwa Galicji i Lodomerii, k. XVIII w. (domena publiczna).

Ryc. 3. Godło Cesarstwa Austrii z czasów panowania Franciszka II Habsburga (1792–1806) z lat 1804–1806 (domena publiczna).

królów węgierskich: Andrzeja II Węgierskiego i jego syna Kolomana Halickiego – na bezzasadnych, dawno wygasłych pretensjach terytorialnych korony węgierskiej. W czasie I rozbioru Austria zagrabiła największą część terytorium Polski.

Rosja nie brała udziału w I rozbiorze Polski, ponieważ zajęła północno-wschodnią część Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Księstwo Inflanckie, które były odrębnymi podmiotami państwowymi, wchodzącymi obok Królestwa Polskiego w skład Rzeczypospolitej².

Państwa zaborcze nie uważały zagrabienia części polskiego terytorium za zabór uzyskany dzięki przewadze militarnej, lecz za akt prawny, który przyłączał tereny od dawna im należne. Dlatego pod koniec 1772 r. został ogłoszony oficjalny wywód uzasadniający prawa Austrii do zajętych terytoriów Rzeczypospolitej: *Wywód poprzedzający prawa Korony Węgierskiej do Rusi Czerwonej i Podola, tak jako Korony Czeskiej do Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego*. Traktaty rozbiorowe zostały przedstawione Rzeczypospolitej jako umawiającej się stronie do zatwierdzenia, a ta poddawała w wątpliwość przynależność Twierdzy Zamość do

Ryc. 4. Rycina *Polskie ciasto śliwkowe* będąca alegorią rozbiorów Rzeczypospolitej. Karykatura przedstawia Leopolda II i Fryderyka Wilhelma II z wyciągniętymi mieczami, Katarzynę II trzymającą tasak i Ludwika XV z nożem, siedzących wokół stołu, na którym spoczywa podzielony na kawałki tort przedstawiający Polskę, przy czym każdy monarcha otrzymuje oddzielny, ale nierówny udział. W głębi po lewej stronie płaczący król Polski, po prawej sułtan z podniesionym mieczem. Zbiory Biblioteki Kongresu USA (domena publiczna).

² Zob. T. Paluszynski, *Czy Rosja uczestniczyła w pierwszym rozbiorze Polski, czyli co zaborcy zabrali Polsce w trzech rozbiorach? Nowe określenie obszarów rozbiorowych Polski w kontekście analizy przynależności i tożsamości państwowej Księstw Inflanckiego i Kurlandzkiego, prawdopodobnego stosunku Polski i Litwy oraz podmiotowości przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, Poznań 2019

Austrii na podstawie uniwersału z 11 września. Austria przeszła nad tym do porządku dziennego. Traktat pomiędzy Rzeczpospolitą a Austrią został podpisany 18 września 1773 r. w Warszawie. Na jego ratyfikowanie dano sześć tygodni. U podstaw łączywości zaborców legły przede wszystkim spodziewane korzyści ekonomiczne, które miały być uzyskane z zagrabionych terenów Rzeczpospolitej.

Uniwersałem z 15 listopada 1773 r. wyznaczono datę złożenia hołdowniczej przysięgi, jednocześnie przez wszystkich mieszkańców Galicji, na 29 grudnia 1773 r., kiedy mijał termin ratyfikacji. Uroczystość zorganizował w Zamościu starosta cyrkułu bełskiego Franz Kutzchera, oddzielnie zbiorową przysięgę homagialną składały miasto i kahał. Dzień wcześniej herold miejski (krzykacz) wraz z dobozsem obeszlili ulice miasta, informując o terminie przysięgi. O godzinie 9 na Rynku Wielkim zebrały się lokalne władze austriackie i miejskie, następnie w uroczystym pochodzie wzdłuż szpaleru, który tworzyli mieszkańcy, udano się do kolegiaty. Na czele szedł herold miejski, następnie oddział wojska z orkiestrą, władze państwowe, duchowieństwo zakonne, władze miejskie, cechy. Pochód zamykał oddział wojska. W kolegiacie przysięgę w imieniu cesarzowej odebrał od wszystkich mieszkańców gen. mjr Johann Schroder von Lilienhof. Ostrzegł, co grozi w przypadku jej złamania. Następnie mieszkańcy powtarzali odczytywaną rotę z podniesioną prawą ręką i wyprostowanymi trzema palcami (nawiązanie do Świętej Trójcy): *Przysięgam pozostać po wszystkie czasy wiernym, posłusznym, powolnym i uniżonym tak, jak na prawego i przywiązanego poddanego przystoi.*

Po tym odbyła się uroczysta msza celebrowana przez całe duchowieństwo świeckie obu obrządków. Po odśpiewaniu *Te Deum* wojsko oddało salwę honorową, następnie przy dźwiękach wszystkich dzwonów w mieście ogół władz udał się w uroczystym pochodzie do ratusza na przyjęcie. Tam władze miasta podpisały gotowy, wydrukowany formularz o odbytej przysiędze, który został przesłany do Wiednia. Zgromadzonym na Rynku Wielkim mieszkańcom rozdawano darmowe jedzenie oraz piwo, wino i miód do wznoszenie toastów na cześć nowej monarchini. Na zorganizowanie pijatyki starosta otrzymał znaczny fundusz z kasy rządowej. Obawiając się rozruchów, na przyległych ulicach były wzmocnione patrole wojskowe. Następnie przysięgę złożyli w synagodze Żydzi. Szczytem perfidii było wezwanie do złożenia przysięgi króla Polski Stanisława Poniatowskiego z tytułu posiadania w Galicji dóbr ziemskich.

I Wojsko

Przekazanie twierdzy Austriakom

Ordynat Jan Jakub Zamoyski przebywał w Tulczyku na Słowacji. Gdy armia austriacka szykowała się do zajęcia części Rzeczypospolitej, zwrócił się do gen. kawalerii Andreeasa Hadika von Futaka (głównego dowódcy wojsk austriackich w Galicji) z propozycją przejęcia twierdzy zamojskiej. W zamian żądał potwierdzenia praw zwierzchnich nad ludnością Ordynacji Zamojskiej i przywileju zatrzymania jednego oddziału wojsk ordynackich.

Komendant Twierdzy Zamość, płk Jan Zieliński na pisemne polecenie ordynata przekazał twierdzę i arsenał wojskom austriackim 25 lipca 1772 r. o godzinie 7. Garnizon Zamościa składał się z komendy (*komendant twierdzy* – płk Jan Zieliński, *adiutant twierdzy* – por. Jan de Kober), kompanii milicji liczącej ok. 100 ludzi (*dowódca* – kpt Adam Szmyt, *zastępca dowódcy* – por. Jan de La Hampel, chor. Tomasz Czarnecki, feldfeble Stanisław Dulski i Michał Nowacki, furier, 3 doboszy i flecista, 3 kaprali) oraz oddziału artylerii liczącego 18 ludzi (wśród nich *komendant fajerwerk* Jan Sztal).

Po obsadzeniu Zamościa, pomimo sprzeciwu płk. Zielińskiego, polski garnizon został rozbrojony i rozpuszczony. Uzbrojenie i wyposażenie przejęli zaborcy. Austriacy zwolnili Ordynację z obowiązku dostarczania oddziału wojskowego, dlatego dragoni polowi przestali pełnić służbę wojskową, a ich oficerów rozpuszczono. Zostali utrzymani przez ordynatów jako prywatna milicja, używana do różnych posług. Nie byli uzbrojeni; uniwersał z 24 lipca 1787 r. zabraniał noszenia szabel w prywatnej służbie,

Ryc. 5. Portret gen. Andreeasa Hadika von Futaka (1711–1790). Autor NN. Heeresgeschichtliches Museum Wien. (domena publiczna).

Ryc. 6. Portret cesarza Józefa II (1741–1790) pędzla Antona von Marona. Muzeum Sztuki w Wiedniu (nr inw. GG 6200, domena publiczna).

a broni palnej zostali pozbawieni w 1772 r. Kolejny uniwersał, z 16 sierpnia tego roku, pozwalał w prywatnej służbie nosić szablę tylko szlachcie.

Pismo gen. Hadika z 24 listopada 1773 r. do Johanna de Pergena (gubernatora Galicji) informowało, że ordynat przekazał [...] pismo do komendanta twierdzy z rozkazem, aby wydał twierdzę naszym oddziałom [...] wbrew wszelkim oczekiwaniom rozłożonym wokół twierdzy Rosjanom, w których ręce podobnie jak konfederatom (barskim – aut.), graf wzbraniał się oddać twierdzę, choć nie spodziewał z ich strony dewastacji swoich dóbr. Postawę ordynata określił gen. Hadik jako *całkiem wyjątkową i godną refleksji*.

W 1774 r. Jan Jakub Zamoy-ski otrzymał potwierdzenie zwierzchnictwa nad poddanymi w Ordynacji, godność radcy stanu oraz pisemne podziękowanie od Marii Teresy i Józefa II za przekazanie twierdzy: [...] *quod inter gravissimas Poloniae, nec vicissitudines fortalitium Zamość nuncupatum nec Reipublicae Polonae, nec copiis russis, pene illud commorantibus, sed augustissimo militi tradiderit (wśród trudnych chwil dla Polski, nie ofiarował twierdzy Zamość Rzeczypospolitej, ani oddziałom rosyjskim, ją oblegającym, lecz wojskom Naszego majestatu)*.

Przekazanie twierdzy obcym wojskom odbyło się z pogwałceniem konstytucji z 1674 r. Marcin Zamoy-ski, obejmując Ordynację w 1676 r., zobowiązał się w swoim oraz swoich następców w imieniu do konserwowania i utrzymywania twierdzy zamojskiej dla Rzeczypospolitej.

Komenda twierdzy

W latach 1772–1787 Zamość był miejscem postoju brygadiera (dowódcy brygady).

brygadier – do 1778 r. gen. mjr Johann Schroder von Lilienhof, do 1787 r. gen. mjr Herkules Reinhold d’Ester von Modena und Reggio

Garnizon w Zamościu utworzono na początku 1774 r., w latach 1772–1787 nie było komendanta twierdzy.

komendant garnizonu Zamość – w latach 1774–1778 gen. mjr Johann Schroder, do 1787 r. gen. mjr Reinhold d’Ester von Modena und Reggio, przypuszczalnie w latach 1798–1809 płk kawalerii Aloys Gauss von Hahnberg, który nadzorował rekrutację do pułków ułanów

Utworzone w 1798 r. dwa pułki ułanów były uzupełniane wyłącznie rekrutami z Galicji: Mazur [Polak], który mimo swej pozornej ciężkości najlepszego dostarczał rekruta do lekkiej kawalerii.

komenda artylerii Zamość – w latach 1779–1787 dowódca kpt. por. Johann Pock

komendant twierdzy – w latach 1787–1794 mjr markiz von Medina de las Torres (wcześniej komendant placu w Brodach), w 1809 r. płk Ferdinand Daniel Pulszky de Cselfalva

Na komendanta twierdzy, z zadaniem szybkiego przywrócenia zdolności bojowej, przysłano 18 marca 1809 r. (wyznaczony na stanowisko 10 marca) płk. inżyniera wojskowego Ferdinanda Daniela Pulszky'ego de Cselfalva, dyrektora departamentu inżynierów i fortyfikacji dystryktu lwowskiego.

W latach 1795–1809 stacjonowali przydzieleni ze sztabu głównego sztabsoficierowie jako komendanci placu.

komendanci placu twierdzy – od 1795 r. mjr Josef von Tiemar (placmajor), od 1796 r. mjr Karl Mahlern (placmajor; wcześniej komendant placu w Brodach, zmarł w Zamościu w 1801 r.), w latach 1802–1804 ppłk Franz Delisimonowich (placoberstlejtnant), w latach 1804–1809 r. ppłk Johann Bradatsch (placoberstlejtnant; wcześniej od 1801 r. był dyrektorem kwatermistrzostwa w Galicji)

Parafia wojskowa w Zamościu

Gdy nie było kościoła garnizonowego, korzystano z cywilnego kościoła parafialnego (kolegiaty). Proboszcz o posłudze udzielonej żołnierzowi musiał powiadomić najbliższego kapelana wojskowego. Kapelanem garnizonu był od 1780 r. Otto Prokopius (paulin). Od 1780 r. w kościele św. Katarzyny na Przedmieściu Lubelskim znajdowała się parafia wojskowa, *a plac mu przyległy na przedmieściu janowickim czyli lubelskiem leżący dano na cmentarz żołnierski*. W latach 1793–1795 został wystawiony nowy mурowany kościół św. Katarzyny, który został przejęty przez skarb państwa na parafię wojskową.

Twierdza Nowy Zamość

W 1772 r. cesarz Józef II, chcąc jak najszybciej poznać stan galicyjskich fortec, zwrócił się do Wojskowej Komendy Generalnej we Lwowie o wykonanie ich spisu wraz z opisem. Otrzymał informację, że *męstwo Polaków było ich najbezpieczniejszą twierdzą*, więc ich nie budowali i nie zostawili w Galicji. Za *warowne miejsca* uznano Zamość, Brody, Stanisławów, Mariampol i Kazimierz k. Krakowa, zaznaczając, że *zamki, baszty i mury* w nich są własnością prywatną.

Następnie zażądał opinii gubernatora Galicji, który na podstawie orzeczenia Najwyższego Sądu Gubernialnego we Lwowie poinformował cesarza, że fortece mogą być wywłaszczone, ale trzeba zapłacić ich właścicielom. Nakazał, aby właściciele w ciągu dwóch lat zburzyli fortyfikacje lub odsprzedali je rządowi austriackiemu. W 1776 r. Kazimierz został zwrócony Rzeczypospolitej. Brody odsprzedał Wincenty Potocki, a książe Jabłonowski – Mariampol. Stanisławów został przejęty jako dobra kameralne (własność Rzeczypospolitej). W 1778 r. Andrzej Zamojski próbował sprzedać bez powodzenia zamojskie fortyfikacje Austriakom.

Twierdza Zamość, leżąca przy granicy, chroniła Galicję przed atakiem ze strony Rzeczypospolitej, jednocześnie, w razie potrzeby, zabezpieczała koncentrację wojsk. Po III rozbiórze – po włączeniu do Austrii nowych zagrabionych terenów Rzeczypospolitej – twierdza zamojska przestała mieć znaczenie militarne.

Ordynat wystąpił z propozycją przejęcia fortyfikacji, na co uzyskał zgodę. W końcu XVIII w. przebywał w Zamościu komisarz z centralnej komisji budowlanej w Wiedniu Josef de Schiebert. Być może jego pobyt był związany z przygotowaniem do przekazania Ordynacji fortyfikacji.

Komisyjne przekazanie miało nastąpić 10 sierpnia 1808 r. Nie zostało zrealizowane, ponieważ w 1807 r., po utworzeniu Księstwa Warszawskiego, zamojska twierdza została uznana za galicyjską fortecę przeznaczoną do odbudowy, a w 1809 r., w czasie przygotowań do wojny, rozpoczęto szybkie odtwarzanie jej zdolności bojowej.

Magazyn żywności

W razie wojny wszyscy poddani zobowiązani byli do dostarczania żywności i furazu dla wojska. Garnizonowy magazyn żywnościowy mieścił się na niższej kondygnacji budynku Akademii Zamojskiej. W 1792 r., w trakcie wojny polsko-rosyjskiej, został utworzony tymczasowy magazyn żywności dla rosyjskiego wojska.

Od 1795 r. w twierdzy był główny wojskowy magazyn żywności w cyrkule zamojskim; mieścił się w budynkach szpitala i klasztoru Bonifratrów, następnie w zabudowaniach dawnej poczty (obecnie ul. Łukaszyńskiego 5) oraz – od 1808 r. – w kościele Franciszkanów. W 1809 r. Austriacy zarekwirowali oraz przebudowali kamienicę (obecnie ul. Grecka 4/ Grodzka 2) na magazyn żywności.

oficer żywnościowy (administrator magazynu) – od 1795 r. Johann Schiffer, od 1806 r. Anton von Sonnefeld

adiunkt żywnościowy – od 1795 r. Johann Rossler, od 1802 r. Leopold Walter, w 1803 r. vacat, od 1804 r. Wenzel Grenson, od 1807 r. Anton Schally, od 1809 r. Josef Snucha

Do Zamościa w 1794 r. został przysłany ze Lwowa połowy komisarz wojenny Karl Wittmann – zajmował się dostawami dla korpusu interwencyjnego (III rozbiór). Najbliższy magazyn wojskowy znajdował się w tym czasie w Żółkwi. W 1803 r. stacjonował w Zamościu połowy okręgowy komisarz Karl Wittmann, przysłany z Głównego Komisariatu Wojennego, a w latach 1804–1805 – połowy komisarz wojenny Johann von Eberan, przysłany ze Lwowa. W latach 1806–1809 wojennymi komisarzami okręgowymi w Galicji byli Anton Kloiber i Franz Ratky de Salamonfa (stacjonowali we Lwowie). Komisarze nadzorowali w garnizonach zaopatrzenie wojska i magazynów oraz lazarety.

Garnizon austriacki

Pierwszy oddział austriacki mjr. Fabry'ego przekroczył granicę Rzeczypospolitej 14 maja 1772 r. Brygada gen. mjr. Johanna Wilhelma Schrodera von Lilienhofs rozłożyła się w rejonie Tarnów – Wielkie Oczy, gdzie przystąpiła do zwalczania oddziałów konfederatów barskich, ale konfederaci wycofali się bez walki. Austriacy twierdzili, że wkroczyli, aby zaprowadzić ład i porządek. Następnie brygada otrzymała polecenie zajęcia Lubelszczyzny po Chełm, dlatego w lipcu przekroczyła San i pomaszerowała na Lublin, nie napotykaając nigdzie oporu.

Granica odpowiedzialności gen. Schrodera przebiegała na północ od Zamościa, po linii: Sielce – Rakołupy – Skierbieszów – Krasne – Wirkowice – Sułów – Tokary – Stojeszyn – Zdziechowice – Kosin – do Wisły – brzegiem Wisły do Sanu. Wzdłuż niej znajdował się kordon dla patroli, w którego skład włączona została Twierdza Nowy Zamość. Twierdza stała się głównym zapleczem materiałowym i koszarowym brygady. Nie było koszar, wojsko stacjonowało w prywatnych kwaterach. Budujący lub rozbudowujący swoje domy mieszkańcy Lwowa, Jarosławia, Zaleszczyk, Zamościa, Brodów i Kazimierza uniwersałem z 19 listopada 1774 r. zostali zwolnieni na 10 lat z płacenia podatków. Chodziło o utworzenie nowych kwater dla wojska. Od 13 lutego 1776 r. zaczęto na podstawie uniwersału pobierać od mieszkańców Zamościa podatek kwaterunkowy, przeznaczony na opłacanie kwater oficerskich.

Od 25 lipca 1772 r. Zamość był obsadzany przez 38. liniowy pułk piechoty Nikolausa Fursta Esterhazy'ego de Galanta – dowódca ppłk Leopold de Vins. Austriacki liniowy pułk piechoty składał się z trzech batalionów: lejbbatallionu (1. batalionu), oberstbatallionu (2. batalionu) i oberstlieutenantbatallionu (3. batalionu). Ich nominalnymi dowódcami byli: 1. batalionu – szef pułku, 2. – dowódca pułku (oberstpułkownik), 3. – zastępca dowódcy pułku (oberstlieutnant – podpułkownik). Bataliony 1. i 2. nazywane były połowymi, w każdym znajdowało się sześć kompanii fizylierów (w czasie wojny po 153 ludzi), 3. batalion liczył cztery kompanie fizylierów.

Do obsadzania zajętego terytorium Austriacy wydzielili z pułków liniowych piechoty trzecie bataliony, nazwane garnizonowymi (cztery kompanie). Po zakończeniu okupacji 18 września 1773 r. do Zamościa skierowano 3. batalion garnizonowy 12. liniowego pułku piechoty Botta, dowódca ppłk Johann von Borwitz, od 1773 r. ppłk Carl Wulfen. W lutym 1778 r., po uzupełnieniu rekrutami wybranymi z okręgu zamojskiego (194 ludzi), wymaszerował on na Morawy, gdzie pełnił służbę garnizonową. W Zamościu pozostała kompania werbunkowa, składająca się

z wysłużonych żołnierzy oraz rekrutów. W 1779 r. batalion ponownie stacjonował w Zamościu.

Od 1780 r. stacjonował w Zamościu 1. pułk garnizonowy (5. pułk piechoty; w 1769 r. pułki garnizonowe włączono w system numeryczny piechoty, stąd podwójne oznaczenie). W 1784 r. jeden batalion przeniesiono do Mantui, a w 1787 r. cały pułk do Tarnobrodu, w 1789 r. do Lwowa. W latach 1788–1789 dwa bataliony pułku brały udział w wojnie z Turcją. Od 1790 r. ponownie znalazł się w Zamościu, a w 1792 r. został przeniesiony do Lombardii, gdzie był garnizonem Como. W Zamościu ponownie od 1801 r., w 1803 r. przeniesiony do Czerniowiec.

dowódca pułku – płk Thomas Metzker von Hackenthal, od 1784 r. płk Josef Canto d'Yrles, od 1789 r. płk Filip Holtmann, od 1798 r. płk Franz Dalquen, *zastępca* – od 1801 r. ppłk Johann Ottilienfeld (dowódca zlikwidowanego 3. pułku garnizonowego)

dowódcy batalionów – od 1780 r. ppłk Devchich de Velt, mjr Plank, mjr O'Relly, od 1791 r. ppłk Devchich de Velt, mjr Kurz, mjr Frederik de Rousseau, od 1801 r. mjr Peter D'Overdame de Bottelsberg, mjr Frederik de Rousseau

sztab pułku – *chirurg* Dawid Heinrich, *kapelan polowy* – od 1777 r. Hilarius Hantke (franciszkanin)

od 1801 r. w sztabie: *kapelan polowy* Hilarius Hantke, *audytor* – Matias Haymerle, *adiutant* – *vacat*, *pisarz* – Franz Friedemann, *lekarz polowy* – dr Dawid Heinrich

Pułki garnizonowe składały się ze sztabu i trzech batalionów, razem 18 kompanii (trzy sztabowe i 15 służbowych) po 200 ludzi. Zapełniali je żołnierze niezdatni do działań w polu, zarówno starzy, jak i rekonwalescenci (*Ganzinvaliden und Halbinvaliden*), przydzieleni z armii. Przeznaczone były do działań o charakterze policyjnym. W Zamościu stacjonowało dowództwo i kompanie sztabowe, pozostałe kompanie w innych miejscowościach cyrkułu zamojskiego.

Na przełomie lat 1787/1788 w Zamościu stacjonował 3. batalion garnizonowy 1. liniowego pułku piechoty Kaiser Josef II, dowódca mjr Geppert Nimptsch von Anhalt-Bernburg. W 1788 r. została sformowana we Lwowie brygada Coburg – dowódca feldmarszałek por. Friedrich Josias von Sachsen Coburg Saalfeld. W jej składzie znalazło się siedem batalionów garnizonowych z Galicji (również z Zamościa) oraz 12 szwadronów. Brygada została skierowana na wojnę z Turcją. Służbę garnizonową w Zamościu do 1790 r. pełniła kompania zorga-

nizowana z rezerwy 1. pułku piechoty – dowódca kpt. Frederik de Rousseau.

W latach 1792–1797 w Zamościu stacjonował batalion 2. pułku garnizonowego (6. pułk piechoty), drugi w Mantui pełnił służbę garnizonową, trzeci był w Lombardi (armia polowa). Od 1794 r. połowę batalionu (trzy kompanie) z Zamościa przeniesiono do Galicji Zachodniej. Od 1803 r. stacjonował w Zamościu cały 2. pułk garnizonowy. W 1807 r. rozformowano oba pułki garnizonowe.

dowódca pułku – płk *Josef von Sturioni*, od 1799 r. płk *Eduard Maggauli von Callry*, od 1803 r. płk *Karl Starczinsky von Pittkau*, **zastępca dowódcy** – ppłk *Franz Weeber von Treuenfels*

dowódcy batalionów – od 1792 r. ppłk *Dollor*, ppłk *Herin*, mjr *Fibich*, od 1793 r. ppłk *Dollor*, mjr *Flok*, mjr *Karl de Schauvenburg*, od 1794 r. ppłk *Estimius Bisitz*, mjr *Karl de Schauvenburg* (jeden batalion został podzielony), od 1803 r. ppłk *Anton Velhorn*, mjr *Karl de Schauvenburg*, mjr *Josef Kraus von Lovenfeld*, od 1804 r. ppłk *Franz Weeber von Treuenfels*, mjr *Karl de Schauvenburg*, mjr *Josef Kraus von Lovenfeld*, od 1806 r. mjr *Josef Kraus von Lovenfeld*, mjr *Karl de Wunsch*, mjr *Ferdynand Bianchi*, od 1807 r. mjr *Josef Kraus von Lovenfeld*, mjr *Dominik de Kazzan*, mjr *Karl de Wunsch*, mjr *Ferdynand Bianchi*

sztab pułku – **kapelan polowy** – od 1794 r. *Henrikus Russ* (franciszkanin), **audytor** – *Franc Reddi*, **adiutant** – *Johann Dutschinski*, **pisarz** (do 1807 r.) – *Simon Jugell* i *Karl Golzwithe*, **chirurg** – *Adalbert Littoborski*, **felczerzy** – *Johann Kubitschek* (do 1804 r.) i *Franz Jennat*, od 1805 r. **lekarz polowy** – dr *Franz Jennat*

Na początku 1794 r., po wybuchu powstania kościuszkowskiego, została sformowana Brygada Mayersheim, dowódca gen. mjr *Honorius Mayersheim von Ehrenreich*, miejsce postoju w Zamościu. Skład: 3. batalion garnizonowy 8. pułku piechoty *Karl Pallavicini*, 3. batalion garnizonowy 36. pułku piechoty *Kinsky*, 28. pułk lekkokonny *Johann Bottoni* (cztery szwadrony), oddział artylerii (cztery działa 3 f), łącznie 2000 ludzi. 2 lipca 1794 r. wyszła z Zamościa i pod Starym Zamościem przekroczyła granicę Rzeczypospolitej, wieczorem zajęła Krasnystaw. Wkraczające wojska austriackie kreowały się na wybawicieli, informowały, że ratują Polskę przed spustoszeniem przez Rosjan i Prusaków. Od sierpnia 1794 r. do wiosny 1795 r. w Zamościu stacjonował 3. batalion garnizonowy 56. liniowego pułku piechoty *Wenzel Josef von Colloredo*, dowódca kpt. *Andreas Lang von Langenen*.

W 1806 r. w rejonach werbunkowych w cyrkule zamojskim zorganizowano dwa rezerwowe dywizjony 1. liniowego pułku piechoty Kaiser Franz II, dowódca od 1806 r. mjr Gustaw Hohenlohe-Langenburg oraz 12. liniowego pułku piechoty Botta, dowódca od 1806 r. mjr Johann Wertig. Od 1806 r. dywizjon 1. pułku był garnizonem Zamościa. W latach 1808–1809 w twierdzy zamojskiej stacjonował dywizjon rezerwowy 23. liniowego pułku piechoty Grossherzog von Wirzburg, dowódca mjr August Wenger, od 1808 r. mjr Georg Sagburg von Helbersdorf.

Szpital wojskowy

Uniwersał z 6 maja 1784 r. informował, że zwierzchność nie powinna utrudniać zawarcia małżeństwa żołnierzom. Żona musiała mieć źródło utrzymania i pozostać w dotychczasowym miejscu zamieszkania i nie mogła zgłaszać pretensji do zamieszkania z dziećmi w szpitalu wojskowym i otrzymywania żywności – do czasu, aż nie została przyjęta do wyznaczonej liczby mężatek przy każdej kompanii (szwadronie). W Zamościu, oprócz wojska, była znaczna liczba żon i dzieci żołnierzy. Rodziny żołnierzy oraz wdowy podlegały pod dowództwo garnizonu. W 1784 r. Austriacy przejęli szpital przy kolegiacie, organizując w nim szpital wojskowy dla rodzin żołnierzy. Został oddany w 1798 r. Ordynacji. Szpital austriacki przeniesiono do dawnego klasztoru Bonifratrów (tzw. „Podkarpie”, ul. Staszica 2).

Inżynieria twierdzy

W 1779 r. utworzono Galicyjską Dystrykcyjną Dyрекcję Fortyfikacji i Inżynierii we Lwowie.

Od 1779 r. jej *dyrektorem* był kpt. Anton von Bindershofen. W latach 1791–1800 w jej składzie: ppłk (dyrektor) i oberlejtnant, od 1801 r. – ppłk Ferdinand Pulszky de Cselfalva (dyrektor) i oberlejtnant Johann von Korber, w 1806 r. – ppłk Pulszky, kpt. Korber, kpt. por. Josef von Jakobffy, trzech oberlejtnantów: Josef Marherr, Anton Haggemuller, Maximilian Bauer von Eiseneck oraz oberszanckapral Josef Gromy i pięciu szanckaprali, od 1807 r. – ppłk Pulszky, kpt. Korber, trzech oberlejtnantów: Bauer, Felicjan von Stregen, Bernhard von Caboga i oberszanckapral Gromy, w 1809 r. – ppłk Pulszky, kpt Ferdinand Frank, czterech oberlejtnantów:

Bauer, Ignaz Ragya, Ignaz Nikorowicz, Ferdinand Schumann i ober-szanckapral Josef Gromy oraz pięciu szanckaprali, w tym jeden furier.

Od 1779 r. nie było w Zamościu stałego wojskowego inżyniera do nadzoru fortyfikacji.

Ordynacja została zwolniona z obowiązku utrzymywania fortyfikacji, również okupanci nie łożyli żadnych kosztów na ich utrzymanie, co powodowało systematyczne, naturalne niszczenie. Jediną inwestycją było w 1790 r. otwarcie zamurowanej Bramy Lubelskiej (Janowickiej) i zbudowanie prowadzącego do niej stałego drewnianego mostu.

Artyleria twierdzy

W 1775 r. zorganizowano Galicyjski Dystrykt Artylerii Garnizonowej. Zostały utworzone placomenda we Lwowie oraz place – filie w Brodach, Zamościu i Stanisławowie. Początkowo, w 1779 r., zostały utworzone dowództwa artylerii we Lwowie, Brodach, Zamościu i Stanisławowie. W Zamościu – komenda artylerii, w składzie komendant kpt. por. Johann Pock, ppor. Witus Spalle, bombardier i amunicyjny. Wszystkie komendy zlikwidowano w 1787 r. Zostały przeniesione do Lwowa – od 1789 r. również dodatkowa komenda twierdzy Chocim. W głównej komendzie lwowskiej znajdowały się garnizonowa bateria z parkiem artylerii i arsenał składowy. Komenda dzieliła się na dwie grupy osobowe: artylerzystów i personel arsenału. Artylerzyści to inwalidzi (*Halbinvaliden*), żołnierze z artylerii polowej nienadający się do służby polowej. W arsenale znajdowały się skład amunicji z laboratorium oraz warsztaty ze specjalistami cywilnymi. W 1801 r. było 46 artylerzystów: major, kapitan, dwóch oberlejtantów, dwóch podporuczników, dwóch fajerwerków (ogniomistrzów – pirotechników), czterech kaprali, 34 starszych kanonierów i 19 pracowników w arsenale (obercejgwart, cejgwart, pięciu amunicyjnych, dwóch magazynierów i 10 rzemieślników). Łącznie 65 ludzi, etatowo powinno być 200. W razie potrzeby wydzielano z baterii oddziały do obrony kluczowych miejsc w dystrykcie.

dyrektor dystryktu – od 1775 r. ppłk Kameniczek von Steinau, w 1789 r. *vacat*, od 1790 r. mjr Joachim Reesch, w 1793 r. *vacat*, od 1794 r. kpt. (od 1801 r. mjr) Jakob Kaldarer, od 1805 r. mjr Konrad Wolf, od 1809 r. mjr Andreas Niemetz von Elbenstein (w czasie wojny w 4. pułku artylerii polowej)

oficerowie baterii – od 1779 r. wkomendzie lwowskiej kpt. Johan Tur (do 1789 r.) i ppor. (od 1801 r. oberlejtnant) Gerwasius Ehrlich (do 1804 r.), od 1789 r. kpt. Johann Gellinck, oberlejtnant Adam Kofty (do 1789 r., ponownie w latach 1801–1807 i w 1809 r.), ppor. Jakub Binder, ppor. Franz Tobiasz (obaj do 1804 r.), od 1804 r. kpt. por. (od 1807 r. kpt.) Franz Bauer, od 1806 r. oberlejtnant Adam Herzegg (do 1808 r.), od 1804 r. ppor. Ignaz Wirtz (do 1805 r., ponownie od 1806 r.) i ppor. Franz Willaume (do 1807 r., ponownie w 1809 r.), od 1805 r. ppor. Michal Piltz (do 1807 r.), ppor. Dominik Striba (do 1807 r.), od 1808 r. ppor. Georg Christian

arsenał – od 1779 r. unterceigwart Michael Fogelfinger (do 1808 r.), od 1789 r. oberceigwart Anton Bruner oraz fajerwerkowie Josef Lehna i Johann Nowack (wszyscy do 1804 r.), od 1804 r. oberceigwart Karl Gringer, od 1808 r. unterceigwart Franz Sossna; od 1804 r. fajerwerk Josef Biberka, od 1809 r. Adam Uibel

magazynier – Wenzel Student i Josef Mosser oraz dodatkowo od 1809 r. Johann Winkler

Uniwersał z 30 kwietnia 1776 r. informował, że tylko monarchia zajmuje się obroną wszystkich państw dziedzicznych. Dlatego prywatna osoba nie mogła być właścicielem dział, oprzyrządowania artyleryjskiego i innego rynsztunku wojskowego oraz znacznej ilości prochu. W ciągu sześciu miesięcy właściciele powinni zgłosić posiadane materiały i wywieźć je za granicę. W innym przypadku podlegały konfiskacie za trzecią część otaksowanej przez wojskowych wartości.

22 marca 1777 r. ukazało się uzupełnienie do uniwersału. Właściciele mieli przekazać do cyrkułów podpisane spisy posiadanego sprzętu wojskowego. Jeżeli nie chcieli wywieźć go za granicę, mieli przekazać do garnizonów wojskowych: Zamościa, Brodów, Stanisławowa i zamku zbaraskiego, zależnie od odległości. Sprzęt mógł być przekazany w depozyt lub odsprzedany dla c.k. artylerii po otaksowaniu przez c.k. Generalny Urząd Wojenny. Za granicę można było również wywieźć proch artyleryjski lub odsprzedać go Najwyższemu Wojskowemu Skarbowi po otaksowaniu.

Zamojski arsenał stał się magazynem konsygnacyjnym, w którym przechowywano przekazany w depozyt sprzęt, nie tylko Ordynacji. Zachowała się *Konsygnacja znajdujących się w Arsenale zamojskim narzędzi wojennych dnia 26 novembris [listopada] przepisana 1785*. Był to wykaz sprzętu złożonego w arsenale, powierzonego do dysponowania przez okupantów, wymieniający m.in. 105 dział, 243 karabiny piechoty z bagnetami, 30 karabinków kawalerii i 4 karabinki artylerii. Wy-

posażenie arsenału nadzorował *bixmacher* (technik uzbrojenia) Johann de Schtall.

Inwentarz arsenału z 1796 r. został sporządzony, ponieważ Aleksander Zamoyski ofiarował jego wyposażenie dla korpusu ochotniczego; nie jest podpisany. Wymienia 41 dział spiszowych, odlanych w XVII w. (32 armaty, 7 haubic i 2 moździerze): armaty – 21-funtowe – 2 sztuki, 12-funtowych – 8 sztuk, 6-funtowe – 4 sztuki, 6 1/4-funtowe (typu kolubryna) – 1 sztuka, 5 1/2-funtowe – 1 sztuka, 3 1/2-funtowe – 1 sztuka, 3 1/4-funtowe – 1 sztuka, 3-funtowe – 2 sztuki, 2 3/4-funtowe – 1 sztuka, 2 1/2-funtowe – 3 sztuki, 3/4-funtowe – 7 sztuk; haubice: 21-funtowe – 2 sztuki, 3-funtowe – 2 sztuki, 1 3/4-funtowe – 2 sztuki, 1 1/2-funtowe – 1 sztuka, 1-funtowe – 1 sztuka; moździerze: 3 1/4-funtowe – 1 sztuka, 1-funtowe – 1 sztuka (ręczny granatnik).

Pozostały działa zużyte oraz niewielkich wagomiarów, które nie w pełni odpowiadały wymogom pola walki. Już w połowie XVIII w. działa o wagomiarze poniżej 3 f uznano za przestarzałe, nazywano je półarmatami.

Część dział odpowiadających wymogom pola walki zostało odkupionych.

Zawiadomienie z 15 listopada 1782 r. informowało, że każdemu w Galicji można założyć prochownię, zgodę wydawała Główna Wojskowa Komenda we Lwowie. Uniwersałem z 13 kwietnia 1786 r. wprowadzono od 1 lipca monopol na produkcję prochu, pozyskiwanie saletry i handel nimi. Pozwolenie wydawał Urząd Głównej Zbrojowni poprzez dystryktowe komendy artylerii. O wyrób oraz handel prochem i saletrą mogli starać się tylko chrześcijanie. Zakłady wytwarzające saletrę i proch całą produkcję sprzedawały do magazynów państwowych. W głównych miastach, między innymi w Zamościu, powstały hurtownie saletry i prochu. Hurtownicy zaopatrywali się w lwowskim magazynie. W razie potrzeby za ich zgodą mogli handlować kramarze detaliści, zaopatrywani przez hurtownika. W razie stwierdzenia kontrabandy wszystkie urzędy, łącznie z wojskiem, musiały udzielić pomocy hurtownikowi i kramarzom. Pokojowy magazyn prochu w Zamościu znajdował się na Bastionie VII. Tam trzymano w beczkach skałki, po 1000 sztuk w każdej. Od 1797 r. wyłączność na kopanie i robienia skałek w Galicji miał Andrea Gleissner de Freudenheim.

Lazaret garnizonowy

Początkowo został zorganizowany lazaret batalionowy. Chorymi zajmował się felczer batalionowy, gospodarzem był starszy podoficer, który miał

dwóch posługaczy do opieki nad chorymi. Nadzór nad nim sprawował wyznaczony oficer. Znajdował się w *lazarecie dla garnizonu zamojskiego*. Był to drewniany budynek z czterema izbami, który spłonął w 1772 r. Być może to dawny szpital prowadzony przez bonifratrów, którzy przenieśli się już do nowego, murowanego. Bazylianie mieli obowiązek opiekować się żołnierzami rannymi w czasie oblężeń. Następnie lazaret został umieszczony w budynku byłego szpitala ormiańskiego, przy parafii ormiańskiej. Ostatni proboszcz, ksiądz Kajetan Kossa zmarł w Zamościu 28 grudnia 1774 r.

W czasie przygotowań wojennych w 1794 r. lazaret został zorganizowany w byłym kościele franciszkańskim. Oficjalistą (zarządzającym urzędnikiem) był Anzelmus Kuszell, a chirurgiem Matthias Modzelewski. W 1794 r., na wezwanie cesarza o wstępowanie do wojska cywilnych lekarzy, szpital w Zamościu zasilili miejscowi lekarze – cywile.

Sąd wojskowy

Od początku okupacji istniał sąd wojskowy; żołnierze nie podlegali sądom cywilnym. Sąd i areszt wojskowy znajdowały się przy ordynanshausie Zamościa (obecnie ul. Akademicka 6). Tam wykonywano wyroki orzeczone przez sąd wojskowy, najczęściej kary chłosty. Przepędzanie przez różgi odbywało się na całej długości obecnej ul. Akademickiej.

audytor garnizonowy – od 1774 r. wojskowy sędzia krajowy mjr Johann Gotfrid Roth

Uniwersał z 26 lipca 1782 r. informował, że każdy *od wojska aresztowany*, jeżeli będzie próbował uciekać, to narazi się na zastrzelenie. Kolejny, z 11 sierpnia 1807 r., dodawał: *Aby każde przeciwko warcie wojskowej popełniane obrażanie natychmiast jak najsurowiej było ukarano, a w przypadku rezystencji [opór czynny] warcie, aby szabli i bagneta, a nawet, jeżeli potrzeba i strzelania użyto.*

Uzupełnianie wojska

Do austriackiego wojska zaciągano ochotniczo cudzoziemców, punkty werbunkowe znajdowały się nad granicą. Na jarmarkach i w karczmach na te-

rytorium Rzeczypospolitej działali agenci austriackich werbowników. Namawiali młodych mężczyzn, aby udali się z nimi za granicę, gdzie czekać miała dobrze płatna praca. Po przekroczeniu granicy agenci oddawali ich w ręce werbownika. W Zamościu znajdował się główny punkt werbunkowy dla ochotników z terenu Rzeczypospolitej. Dymisjonowany kpt. Karol de Julius był tajnym werbownikiem ochotników do wojska austriackiego w Warszawie, namawiał też dezertersów z wojska austriackiego do powrotu, obiecując uwolnienie od kary. Zwerbowanych i dezertersów przechowywał w mieszkaniu do czasu przybycia z Zamościa specjalnego patrolu w składzie podoficer Schatze i dwóch szeregowców: Reischenbach i Ferschter. W przebraniu rzemieślników odprowadzali oni zwerbowanych do Zamościa. Patrol krążył bez przerwy na trasie Warszawa – Zamość przez kilka lat. Wszyscy jego członkowie zostali aresztowani w 1778 r. w biurze werbunkowym na skutek donosu. Przewodniczącym sądu został król Stanisław August Poniatowski, obcym werbownikom groziła kara śmierci.

Austriacka armia opierała się na systemie przymusowego zaciągu poddanych *asenterunku*, służba była dożywotnia. W każdej prowincji jesienią oficer konskrypcyjny przeprowadzał na potrzeby wojska spis ludności. Pierwszy spis w Galicji przeprowadzono w 1773 r. Początkowo w razie potrzeby dowódca pułku zgłaszał do urzędu cyrkularnego zapotrzebowanie na rekrutów. Rekrutację prowadził adiunkt cyrkulowy. Komisja poborowa składała się z oficera, burmistrza (wójta) i proboszcza. Wyznaczonych rekrutów burmistrz z dziesiętnikami lub wójt z przysiężnymi łapali nocą w ich domach. Związanych dostarczali do miejsca stacjonowania kompanii werbunkowej, stąd pod eskortą wojskową przewożono ich do pułku.

Od 1775 r. stałe rejonu werbunkowe w Galicji miało 18 pułków piechoty, których bataliony garnizonowe pełniły od 1772 r. funkcje okupacyjne. Był to system powiatowy (dystryktowy). W każdym rejonie werbunkowym była kompania, licząca w czasie pokoju 160 fizylierów, w tym 40 miejscowych i 60 cudzoziemców. W cyrkule bełskim (zamojskim) swoje okręgi werbunkowe miały: 1. pułk Kaiser Franz II, kompania stacjonowała w Bełżcu, 4. pułk Karl Aleksander, kompania w Bełzie, 12. pułk Botta, kompania w Zamościu. Jej dowódca przeprowadzał spis rekrutów i zajmował się werbunkiem. Miały mu pomagać wszystkie lokalne władze. Brano do wojska mężczyzn w wieku 17–40 lat.

Od 1781 r. dla 37 niemieckich pułków piechoty przydzielono w Galicji zapasowe okręgi werbunkowe. Na terenie Austrii obowiązywał już kantonowy system rekrutacji. W każdym cyrkule były dwa okręgi wer-

bunkowe, w każdym okręgu – komando utworzone z dawnych kompanii okręgowych: kapitan, dwóch oficerów, 12 podoficerów, felczer, kwatermistrz. Punkt zbiórki rekrutów znajdował się w głównym okręgu werbunkowym pułku. Dowódca komanda zajmował się rekrutacją oraz prowadził księgę ludności, na jej podstawie co rok na wiosnę przeprowadzał spis poborowych. Jeżeli w okręgu stacjonował 3. batalion garnizonowy, to jego dowódca był dowódcą komanda werbunkowego. W cyrkule zamojskim okręgi werbunkowe posiadały 1. pp w okręgu zamojskim oraz 12. pp w okręgu tomaszowskim.

W latach 1788–1789, po wyjściu na wojnę batalionów garnizonowych, pułki umieściły zamiast nich, jako jednostki garnizonowe, utworzone oddziały rezerwowe. W latach 1792–1798, po wyjściu pułków w składzie trzech batalionów w pole, utworzono do pełnienia służby garnizonowej dywizjony rezerwowe po dwie kompanie, w każdej 175 ludzi (w stanie wojny). Podczas wojny, w latach 1798–1801, w garnizonie pułkowym (depot) była kompania licząca 130 ludzi. W Galicji uniwersałem z 18 lutego 1788 r. służbą wojskową objęto Żydów, którzy przed służbą zaczęli uciekać za granicę. Pierwszy brutalny pobór Żydów przeprowadzono na wojnę turecką w 1789 r. Kolejny uniwersał, z 26 sierpnia 1790 r., uwalniał ich od osobistej służby wojskowej za opłatę od każdego żydowskiego rekruta.

Uniwersałem z 4 maja 1802 r. cesarz Franciszek II zniósł bezterminową służbę wojskową, ograniczając ją do 10–14 lat w zależności od rodzaju formacji. Po ich odświeżeniu żołnierz zawierał kapitulację; mógł służyć dalej lub jako urlopowany powrócić do domu. W czasie urlopowania podlegał władzom cywilnym, które mogły go odstawić do wojska. W przypadku utraty możliwości utrzymania się mógł powrócić do pułku. W czasie choroby leczono go w szpitalu wojskowym. Na każde żądanie musiał natychmiast stawić się w pułku, inaczej uważany był za dezertera. Inwalidzi mieli być zatrudniani na pomniejszych stanowiskach cywilnych. Zwalnianie ze służby miało się zacząć w 1805 r.

25 października 1804 r. wprowadzono nowe zasady werbunku rekrutów. Zamiast komanda werbunkowego utworzono sekcję werbunkową z dowódcą oberlejtantem (w Zamościu oberlejtant Georg Lorek), pod jego nadzorem spis konskrypcyjny miały przeprowadzać magistraty i dominia. Wprowadzono obowiązkową służbę dla Żydów. Z listy rekrutów w wieku 18–40 lat wybierano losowo do odbycia służby. Każdy pułk miał mieć rezerwę 600–700 ludzi, którzy byli powoływani na czterotygodniowe ćwiczenia organizowane w pobliżu miejsca zamieszkania. W razie wojny

formowano batalion rezerwowy. W latach 1805–1806 kompania rezerwowa liczyła 215 ludzi. Wybuch wojny w 1805 r. nie pozwolił na zwalnianie żołnierzy. W 1806 r. każdy pułk sformował z rezerwy jeden dywizjon (dwie kompanie), który mógł być włączony do pułku lub działać samodzielnie.

Dopiero w styczniu 1807 r. przeprowadzono pierwszy spis konspiracyjny według nowych zasad. Aby zastąpić odchodzących kapitulantów przeszkolonymi żołnierzami, na podstawie uniwersału z 26 kwietnia 1808 r. zaczęto formować w Galicji terenowe jednostki rezerwowe. Każdy zdolny do służby podlegał obowiązkowi rezerwy, w razie potrzeby był losowo powoływany do służby czynnej. Celem przygotowania do służby raz w roku odbywał ćwiczenia w pobliżu miejsca zamieszkania. W czasie ćwiczeń podlegał władzom wojskowym. Wielu rekrutów w Galicji ukrywało się i nie zgłaszało na ćwiczenia. Po zatrzymaniu karano ich chłostą i kierowano na ćwiczenia. Odsyłano do komend werbunkowych urlopowanych bez zajęcia. Zwolnionych inwalidów zatrudniano w administracji tabaczo-stemplowej. Zwrócono się też o przyjmowanie ich do służby prywatnej.

Od 1808 r. w Galicji miało swoje rejony werbunkowe 12 morawskich pułków piechoty, w cyrkule zamojskim – 23. pp. W 1809 r., aby przyspieszyć pobór, w okręgu werbunkowym oprócz głównego oddziału (kapitan, dwóch oficerów, feldfelbel, felczer, 80 ludzi) były dwie lub trzy filialne komendy werbunkowe. Pomimo relokacji pułków w latach 1807–1808 udało się w 1809 r. utworzyć w Galicji bataliony rezerwowe z nowo wcielonych rekrutów.

Galicja stała się głównym dostarczycielem mięsa armatniego dla armii austriackiej. Z tego powodu w końcu XVIII w. zaczęło brakować rąk do pracy, wojsko musiało zrezygnować ze stosowania kryteriów fizycznych przy poborze. Na skutek dużej liczby dezertersów płacono nagrody za ich chwywanie i doprowadzanie, jednocześnie udzielano ciągłych amnestii. Uniwersał z 10 sierpnia 1784 r. nakazywał chwywanie obcych werbowników (m.in. do Legionów i wojska Księstwa Warszawskiego) i odstawianie ich za nagrodą pieniężną do komendy wojskowej. Tam byli sądzeni według prawa wojennego, następnie wieszani na granicy przy głównych gościńcach.

Kordon graniczny

Utworzony w 1792 r. Wojskowy Graniczny Kordon w Galicji podzielony były na trzy oddziały, w Zamościu znajdował się 3. oddział, komendant

mjr Wilhelm von Kuksz. Do służby w nim przeznaczano inwalidów (*Halbinvalidem*) z armii. Przeznaczony był do współpracy z urzędem celnym, solnym i tabacznym w celu zwalczania kontrabandy. Oddział podzielony był na odcinki graniczne. W 1807 r. nastąpiła reorganizacja, zostało sformowanych po osiem kompanii dla zachodniej i wschodniej Galicji.

W styczniu 1808 r. na bazie rozformowanych obu pułków garnizonowych sformowano cztery bataliony garnizonowe, które obsadzały cztery oddziały kordonu; komendantem kordonu w Galicji był płk Karl Starzimsky von Pittkau. Sztab stacjonował we Lwowie. W Lublinie znajdowała się siedziba starszego oficera inspekcyjnego. Zniesiono podział Galicji na wschodnią i zachodnią. 4. batalion (od 1809 r. 1.) stacjonował w Suczawie, komendant mjr Wilhelm von Kuksz; 3. (od 1809 r. 2.) stacjonował w Lwowie, komendant płk Starzimsky; 2. (od 1809 r. 3.) stacjonował w Terespolu, komendant ppłk Karl von Wunsch; 1. (od 1809 r. 4.) stacjonował w Płaszowie, komendant mjr Johann Keyssern, od 1809 r. mjr Karl von Feeder. 2. batalion został włączony 22 maja 1809 r. do Brygady Kessler, dowódca gen. mjr Johann Baptist von Kessler, która walczyła z Napoleonem w Galicji. Część stanu osobowego 3. batalionu w maju 1809 r. została wzięta do niewoli, pozostałych przeniesiono do Mukaczewa celem reorganizacji. 4. batalion w maju/ czerwcu 1809 r. wchodził w skład garnizonu Krakowa, a 1. batalion nadal pilnował granicy.

Galicyjskie oddziały ochotnicze

Uniwersał z 22 grudnia 1772 r., nakazujący inwentarz dóbr szlacheckich celem ustanowienia podatku, informował, że podatek ten zastąpi pospolite ruszenie. Aby zatrudnić szlachtę, w czasie wojen toczonych przez Austrię oddziały ochotnicze były formowane w Galicji.

Wojna o sukcesję bawarską 1778–1779

Ochotniczy Korpus Potocki – utworzony w 1778 r. przez Antoniego Potockiego. Składał się z sześciu kompanii fizyliarów po 150 ludzi i szwadronu ułanów. W 1778 r. w składzie armii na Morawach, po zakończonej wojnie został tam rozwiązany w 1779 r. Dowódca korpusu wojenny major Adam Burich de Bournay.

Galicyjski Ochotniczy Batalion La Tour – sformowany w 1778 r. przez płk. Bailleta de La Tour. Liczył trzy dywizjony piechoty (sześć kompanii fizyliarów), razem około 900 ludzi. Był w składzie armii na Morawach, w 1779 r. powrócił do Galicji, gdzie został rozwiązany. Dowódca mjr Heinrich Le Roi du Gue.

Ochotniczy Korpus O'Donell – sformowany w 1778 r. przez płk. Heinricha O'Donella. Składał się z dwóch batalionów piechoty i pięciu szwadronów ułanów i huzarów (500 towarzyszy i 500 pocztowych). Piechota nie brała udziału w walce, kawaleria ochraniała granicę Galicji. Rozwiązany w 1779 r. Dowódca płk Heinrich O'Donell.

Ochotniczy Korpus Piskar – sformowany w 1778 r. w Bukowinie. Składał się z kompanii piechoty (150 ludzi) i oddziału huzarów (30 ludzi), w 1779 r. batalion piechoty (cztery kompanie). W 1779 r. rozwiązany. Dowódca kpt. Piskar.

Ochotnicza Kompania Gerndorff – sformowana w grudniu 1778 r. we Lwowie i w Wieliczce, liczyła 220 ludzi. W 1779 r. włączona do batalionu La Tour. Dowódca rtm. Gerndorff.

Oddziały utworzone przez cesarza Józefa II

Królewska Galicyjska Gwardia Szlachecka – utworzona 16 listopada 1781 r. przez cesarza Józefa II, do której ochotniczo przyjmowano polską szlachtę. Był to oddział konny liczący 40 ludzi. Kapitanem (nominalnym dowódcą) był gen. kawalerii Adam von Czartoryski, rzeczywistym dowódcą (1. wachmajster) ppłk Józef Sierakowski. Król polski Stanisław August Poniatowski zabronił wstąpić do niej Józefowi Poniatowskiemu. Została rozwiązana uniwersałem z 1 stycznia 1791 r. Od 1 maja tego roku w miejsce gwardii przyznano na koszt państwa dla szlachty galicyjskiej 40 miejsc w Wojskowej Wiedeńskiej Akademii Nowomiejskiej. Uniwersałem z 8 lutego 1791 r. utworzono w niemieckiej przybocznej gwardii galicyjski pluton łuczników gwardii, dowódca mjr Heinrich von Rottermund. W skład plutonu wchodził starszy oficer, dwóch wachmajstrów i 30 podporuczników.

Galicyjski Ochotniczy Korpus Ułanów – 21 października 1784 r. cesarz Józef II nakazał formowanie nieregularnej ochotniczej jazdy polskiej. Od 5 listopada 1784 r. rozpoczęto formowanie korpusu ułanów. Wydzielono z każdego pułku piechoty w Galicji po 60 ludzi obeznanych z końmi. Biura werbunkowe znajdowały się przy granicy z Rzeczpospolitą i w każdym większym mieście, również w Zamościu. Dowódcą sformowanego

dywizjonu (dwa szwadrony liczące 300 towarzyszy i 300 pocztowych) we Lwowie został mjr Józef Poniatowski. 5 grudnia tego roku liczył dwa dywizjony (cztery szwadrony), stacjonował w Tarnowie, dowódca ppłk Friedrich von Hotze. W kwietniu 1785 r. wymaszerował do Wiednia. Liczył cztery dywizjony (osiem szwadronów), dowódcy dywizjonów: mjr Antoni de Bolza, mjr Johann von Birago, mjr Josef von Spiegelberg, mjr Christoph Wieser. W 1787 r. rozformowany, poszczególne dywizjony przydzielono do pułków szwoleżerów. 1 listopada 1791 r. z wyłączonych dywizjonów ułanów utworzono pułk ułanów (od 1798 r. 1. p ułanów), dowódca płk Anton de Schubirz. Pułk brał udział w wojnie z Francją 1792–1797, w której walczył z polskimi legionistami.

Wojna z Turcją 1788–1791

Ochotniczy Korpus Ułanów Degelmann – sformowany we Lwowie i w Podgórzu przez mjr. Johanna Degelmana. W styczniu 1790 r. dywizjon ułanów (dwa szwadrony), w marcu dwa dywizjony (cztery szwadrony), dowódcy: 1. – mjr Josef Kurner, 2. – mjr Franz de Wodniansky. Od końca roku liczył trzy dywizjony (sześć szwadronów), dowódca 3. dywizjonu mjr Johann de Herberstein. Od 1796 r. dwa dywizjony po dwa szwadrony, dowódcy: od 1797 r. 1. – mjr Friedrich de Trautmannsdorf, 2. – Friedrich de Sinzendorf. Od 1798 r. trzy dywizjony, dowódca 3. – mjr Moritz de Liechtenstein. Dowódcą korpusu od 1790 r. był mjr Johann Bernhard de Degelmann, od 1792 r. płk Karl von Schwarzenberg (zastępca ppłk Degelmann), od 1793 r. ppłk Johann Keglevich, od 1796 r. ppłk Anton de Vogel, od 1797 r. ppłk Josef von Motschlitiz. W latach 1792–1797 brał udział w wojnie przeciwko Francji. W 1798 r. przekształcony w 2. pułk ułanów, dowódca płk Emanuel de Trach.

Ochotniczy Korpus O'Donell został utworzony w styczniu 1790 r. przez płk. Heinricha O'Donella, biura werbunkowe znajdowały się we wszystkich większych miastach, również w Zamościu. Liczył sześć kompanii wolnych strzelców i 200 kawalerzystów, razem 1200 ludzi. W kwietniu dwa bataliony piechoty i dwa dywizjony ułanów, dowódca korpusu płk Henrich O'Donell. Pod koniec tego roku oba dywizjony ułanów zostały włączone do korpusu Degelmana.

Korpus O'Donella – w składzie dwóch lekkich batalionów piechoty nr 1 Strozzi (dowódca wojenny major Alexander de Strozzi) i nr 12 Rubinitz (dowódca wojenny major Johann Rubinitz), w 1790 r. wymaszerował

do Niderlandów, gdzie w latach 1792–1797 brał udział w wojnie z Francją. Dowódca korpusu wojenny major (od 1797 r. ppłk, 1798 r. płk) Karl O'Donell, zastępca mjr Franz de Gyulai. W 1798 r. stacjonował w Bawarii, gdzie został rozwiązany.

Wojna z Francją 1792–1797

Ochotniczy Korpus Galicyjski – w 1796 r. szlachta galicyjska zaproponowała w zamian za zniesienie poboru (7600 ludzi) utworzenie ochotniczego korpusu liczącego 6000 żołnierzy, w tym 2500 rekrutów. Rozpoczęto zbieranie funduszy i werbunek ochotników, jedno z biur znajdowało się w Zamościu. Ordynat Aleksander Zamoyski ofiarował na potrzeby korpusu wyposażenie arsenału.

Legion Żydowski – propozycję jego utworzenia w 1796 r. złożył płk Berek Joselewicz. Miał być sformowany kosztem ludności żydowskiej w liczbie 6000–8000 żołnierzy.

Cesarz odrzucił obie propozycje i nakazał we wrześniu 1796 r. przymusowy pobór, a ludność wezwał do zbierania składek pieniężnych i naturalistów dla wojska.

Wojna z Francją w 1809 r.

Uniwersał z 9 czerwca 1808 r. wzywał ludność do tworzenia krajowych milicji (*landwehry*) służących do obrony kraju. Na organizatorów w Galicji zostali wyznaczeni gen. kawalerii Henrich de Bellegarde i gubernialny wiceprezes Christian de Wurmsel. Powstałe cyrkularne komisariaty, jeden z nich w Zamościu, miały formować z ochotników w wieku 18–45 lat, wysłużonych żołnierzy i inwalidów wojskowych bataliony – landweiry. W 1809 r. z braku ochotników nie udało się w Galicji sformować landweiry, tylko kilka ochotniczych batalionów. Austriakom udało się użyć Rusinów i kolonistów niemieckich do walki w Galicji przeciwko niepodległościowym aspiracjom Polaków.

1. Batalion Wschodniogalicyjski – utworzony w marcu 1809 r. w składzie 4. kompanii fizylierów, dowódca mjr Bibian Hussey, nie brał udziału w walce, był na Słowacji. Rozwiązany w 1810 r.

2. Batalion Zachodniogalicyjski Erzherzog Ferdynand (Arcyksięcia Ferdynanda – aut.) – utworzony w marcu 1809 r., liczył cztery kompanie fi-

zylierów, dowódca mjr Adam Retsey de Retse. Walczył w Księstwie Warszawskim, brał udział w potyczce pod Gorzycami. Rozwiązany w 1810 r. 3. Batalion Wschodniogalicyski Kaiserin Lodowika (Cesarzowej Ludwiki) – utworzony w marcu 1809 r., liczył cztery kompanie fizylierów i jedną strzelców, dowódca mjr Franz Neuhaus von St. Mauro. Włączony do Śląskiego Korpusu Ochotniczego, był w Czechach. Nie brał udziału w walce, rozwiązany w 1810 r.

Bukowiński Ochotniczy Batalion – utworzony w październiku 1809 r., dowódca mjr Friedrich Forget de Barst. Nie zdążył wziąć udziału w walce, rozwiązany w 1810 r.

Wschodniogalicyski Korpus Kozaków – utworzony w marcu 1809 r., w maju rozwinięty do trzech szwadronów i włączony do Ochotniczego Korpusu Śląskiego. W lipcu, po rozwiązaniu Korpusu Śląskiego, połączony z oddziałem huzarów w Pułk Kozaków (Kosaken Pulk), który w składzie VII korpusu walczył w Galicji. Dowódca korpusu (pułku) mjr Franz von Fichtl. W 1810 r. włączony do 1. pułku ułanów.

Bukowiński Powstańczy Korpus Kawalerii – utworzony w czerwcu 1809 r., składał się z oddziału strzelców i szwadronu szlacheckiego. Dowódca mjr Kokos, działał w Galicji. W styczniu 1810 r. rozformowany.

Ochotniczy Korpus Śląski – utworzony w marcu 1809 r. na Śląsku i w zachodniej Galicji, w jego skład wchodził 3. Batalion Wschodniogalicyski, oddział huzarów (240 ludzi), Korpus Kozaków. Rozwiązany w lipcu 1809 r., dowódca korpusu płk Georg von Schall.

Powstańczy oddział Brunsteina – zorganizowany przez Ignaza Brunsteina ze swoich poddanych z Zaleszczyk, Uhryńkowców i Podhorzec. Zwalczał polskie oddziały powstańcze w Galicji.

II Władze cywilne

Od 25 lipca 1772 r., po zajęciu Zamościa, była to okupacja wojskowa charakteryzująca się tymczasowością. Od 18 września 1773 r., zgodnie z traktatem, okupowane terytorium zostało przekształcone w odrębną prowincję cesarstwa, nazwaną Królestwem Galicji i Lodomerii. W Rzeczypospolitej jedynym terenowym organem wykonawczo-administracyjnym państwa był urząd starosty. Poza tym funkcjonował szlachecki samorząd ziemski. Szlachta sama stanowiła lokalne prawo i uchwałała podatki. Po zniesieniu samorządu Austriacy wprowadzili swoją biurokratyczną administrację. Ponieważ nie było lokalnej administracji pań-

stwowej, zaborcy musieli tworzyć swój aparat urzędniczy od podstaw. Początkowo werbowano ochotników w różnych urzędach wszystkich krajów cesarstwa. Austriacy uważali przyłączone tereny za kraj egzotyczny, zamieszkały przez *zdziczałych Polaków*, nazywali go *Halb-Asien (Pół-Asia)* lub *Barenland (Kraina Niedźwiedzia)*. Nie było chętnych, urzędnicy wysłanie do Galicji uważali za karę. Brano tych, co się zgłosili, w większości bez kwalifikacji, bez zasad moralnych i intelektualnych, *indywiduów wcale zagadkowej natury*. Głównym motywem przyjazdu była możliwość szybkiego i łatwego dorobienia się.

Ponieważ urzędnicy nie znali języka polskiego, miejscowa ludność nie miała kontaktu z urzędami. Dlatego równoprawnymi językami urzędowymi były niemiecki, łacina i polski. Stan urzędniczy z wojskiem miały stać się podporą okupantów.

Sprowadzeni urzędnicy nie cieszyli się sympatią ludności, wyróżniali się arogancją, butą, nieposzanowaniem miejscowych zwyczajów i języka, przede wszystkim chciwością. Uważali, że to oni wnoszą w *dziki kraj* kulturę, prawo i porządek. Zdarzyło się, że starosta bełski Franz Kutschera de Traubental dostał porcję batów na drodze do Zamościa, gdy nie chciał ustąpić drogi. Urzędnikom przysługiwał mundur, skrojony według zachodnioeuropejskiej mody: kuse (krótkie) spodnie pantalony i taki frak, a na głowie trójgraniasty kapelusz. Sterczące rogi kapelusza kojarzyły się ludności z rogami, a długi harcap (warkocz) na plecach z ogonem. Galicyjscy urzędnicy uważani byli za wysłańców piekła, dlatego diabeł w demonologii polskiej występował w niemieckim stroju, a jedną z jego nazw był *kusy*.

Przekupstwo i inne przestępstwa urzędnicze były codziennością. Uniwersał z 15 kwietnia 1773 r. zabraniał dawania podarunków urzędnikom pod groźbą surowej kary dla obu stron. Kolejny, z 8 maja 1779 r., zaostrzał kary: za defraudację powyżej 150 zł – kara śmierci przez powieszenie (dla szlachcica ścięcie), za mniejsze – roboty publiczne lub więzienie od 1 do 8 lat. Pomimo grożących kar urzędnicy czuli się bezkarni, ponieważ nie przeprowadzano żadnych kontroli urzędów.

W 1772 r. zachowano początkowo dawny podział administracyjny przyłączonych terenów. Galicja dzieliła się na województwa: bełskie, ruskie, krakowskie, lubelskie, sandomierskie, podolskie i pokuckie. Twierdza Nowy Zamość znajdowała się w województwie ruskim. Decyzja o nowym podziale Galicji zapadła 31 maja 1773 r.; chodziło o sprawne ściąganie podatków. Do grudnia tego roku zakończono organizację sześciu obwodów wojewódzkich i 59 okręgów powiatowych. Obwód beł-

ski (województwo bełskie) dzielił się na osiem okręgów: Ulanów, Goraj, Zamość, Lubaczów, Hrubieszów, Łaszczów, Uhnów, Witków. Urząd obwodu bełskiego znajdował się w Zamościu, ponieważ ten był jednym z większych miast i można w nim było znaleźć lokale na urzędy. Został przekształcony w prowincjonalny ośrodek administracji zaborczej. Już 17 czerwca 1774 r. postanowiono zlikwidować to prowizorium. Reorganizacja miała posłużyć redukcji kosztów oraz pozbyciu się nieuczciwych i nieudolnych urzędników.

Na podstawie uniwersału z 14 marca 1775 r. zmniejszono liczbę okręgów do 19. Obwody nazwano cyrkulami (*Kreis*), a okręgi dystryktami (*Bezirk*). W cyrkule bełskim zmniejszono liczbę dystryktów do trzech (biłgorajski, zamojski i sokalski). Dystrykt (powiat) zamojski został powiększony i na południowym zachodzie sięgał Sanu, a północnym wschodzie Bugu. W 1776 r. urząd dystryktu biłgorajskiego przeniesiono do Tomaszowa, ponieważ Biłgoraj w wyniku układu z 9 lutego 1776 r. zwrócono Rzeczypospolitej. W 1776 r. na urzędników zaczęto przyjmować byłych oficerów, przede wszystkim konskrypcyjnych. Po reorganizacji dystryktów w 1777 r. zmieniono nazwę: z Urzędu Cyркуlu Bełskiego na Urząd Cyркуlu Bełskiego w Zamościu.

Kościół przekształcono w instytucję służebną w stosunku do państwa. Uniwersałem z 15 marca 1782 r. proboszczowie zostali mianowani urzędnikami stanu cywilnego. Kościelną rejestrację metrykalną uznano za akta stanu cywilnego. Księża zostali zobowiązani do ogłaszania z ambony zarządzeń władz. Musieli wygłaszać kazania umoralniające, po wcześniejszym zatwierdzeniu ich treści przez urząd cyrkularny: przeciwko pijaństwu, o higienie, wierności dla cesarza, przeciwko dezercji i kontrabandzie. Zaczęto ich nazywać *urzędnikami politycznymi w czarnych uniformach*.

Władze cyркуlu bełskiego (1772–1781)

Obwód bełski (od 1772 r. do końca września 1773 r.)

zarządca – gen. mjr Johann Wilhelm Schroder von Lilienhof

Cyркуł (Obwód) w Bełzie (od końca września 1773 r. do 1776 r.)

starosta – od końca 1773 r. Franz Kutschera von Traubenthal

adiunkt (*adiunkt był pomocnikiem starosty*) – Joachim de Gariboldi

sekretarz – Andrea Lang

kanceliści – Anton de Schreiber, Gerard Egenolf, Josef Kauzner

pomocnik biurowy – Hugo Frederic

praktykant – *vacat*

aktuariusz – N.N.

dwóch pieszych postaćów cyrkułowych

lekarz cyrkułowy – od 1775 r. Jakub de Kostrzewski

Kasa cyrkułu

kasjer – Stefan Wieszyński, od 1776 r. Thomas Jaworski

kontroler – Louis Poffenhammer

pisarz – Josef Gaisberger

Do czasu utworzenia w końcu 1773 r. kasy w każdym cyrkule podatki wpłacano do Publicznego Skarbu Wieliczki lub do kasy we Lwowie.

Cyrkuł bełski – Cyrkularny Urząd w Zamościu (1777–1781)

starosta – Franz Kutschera von Traubenthal

adiunkt – Joachim de Gariboldi (*skazany w 1777 r. na dwa lata więzienia*), od 1777 r. Johann Rzykowski de Dobrschitz

praktykant (*nie otrzymywał pensji*) – Franz de Schreiber

sekretarz – Andrea Lang, od 1779 r. Timothy Nors

kanceliści – Anton de Schreiber oraz dodatkowo od 1780 r. Friedrich Hugo i Gottlieb Mann

aktuariusz – Franz Kessler.

dwóch pieszych postaćów cyrkułowych

medyk cyrkułowy – Jakub de Kostrzewski

Kasa cyrkułowa

kasjer – Thomas Jaworski

kontroler – Damian de Schultz

oficjalista – Leopold Bauer

pisarz – Josef Gaisberger

Władze okręgu (powiatu) zamojskiego (1772–1781)

Zarządca okręgu zamojskiego (od 1772 r. do końca września 1773 r.)

zarządca wojskowy – ppłk Leopold de Vins (dowódca 38. pp)

Urząd Powiatowy w Zamościu (od końca września 1773 r. do 1775 r.)

naczelnik urzędu – od końca 1773 r. Anton de Schubirz (w 1775 r. zawieszony z połową gaży przez starostę), od 1775 r. Josef de Piller

adiunkt (zastępował naczelnika w razie jego nieobecności) – Josef de Piller, od 1775 r. Leopold de Schmelzdorf

pisarz – Johann de Leport

od 1775 r. chirurg dystryktowy – Paul Biedermann

Dystrykt drugi w Zamościu w cyrkule bełskim (1776–1781)

I dyrektor – Josef de Piller, od 1778 r. Ignaz Boyakowski de Knurrow

II dyrektor (w 1779 r. stanowisko zniesiono) – Leopold de Schmelzdorf

adiunkt (w razie nieobecności zastępował dyrektora) – od 1780 r. Leopold de Schmelzdorf, od 1781 r. Franz de Schumpetter

komisarz przychodowy – Franz de Schumpetter, od 1781 r. Johann Gugu

kanceliści – Damian de Schultz i Ferdinand Weber, od 1780 r. Karl Miller, od 1781 r. Karl Miller i Johann Zamikal de Schlisselfeld

pomocnik biurowy – Johann Rimay (do 1780 r.)

aktuariusz – od 1780 r. Anton Lesnay

dwóch pieszych pościągów

chirurg dystryktowy – Paul Biedermann

Uniwersał z 22 marca 1782 r. wprowadził podział Galicji na 18 cyrkułów; od 1786 r., po przyłączeniu Bukowiny – na 19. Wzywał do bezwzględnego posłuszeństwa cyrkułom, umożliwiał ludności zaskarżanie orzeczeń cyrkularnych do gubernium. Dotychczasowe dystrykty przekształcono na cyrkuły; tylko kołomyjski i tyśmienicki połączono w staniśławowski. Na siedzibę urzędu wybierano miasta, w których były odpowiednie lokale, dlatego urząd sokalski przeniesiono do Bełza. Utworzono między innymi cyrkuły: zamojski, tomaszowski i bełski. Do końca roku

miały być zorganizowane urzędy cyrkularne. W celu zaoszczędzenia kosztów na administrację jedna kasa obsługiwała trzy cyrkuły.

Cyrkuły zajmowały się sprawami administracyjnymi, bezpieczeństwa, podatkowymi, wojskowymi i szkolnictwem.

Na czele urzędu stał starosta, który miał obowiązek objechania cyrkułu dwa razy do roku. Mógł karać swoich urzędników poprzez czasową redukcję poborów. Staroście podlegali komisarze, pierwszy był pomocnikiem starosty, pozostali nadzorowali przydzieloną im część cyrkułu. Mieli do pomocy kancelistów wybieranych spośród najemnych pisarzy. Od 1783 r. rocznie musieli cztery razy skontrolować swój teren. Ich decyzje podjęte w terenie zatwierdzał starosta.

Z konieczności porozumiewania się z ludnością komisarzami zaczęto mianować Polaków. W 1782 r. przysłano do Galicji na komisarzy pięciu członków gwardii galicyjskiej. Celem przygotowania polskiej szlachty do pracy biurowej zaczęto przyjmować ją na niższe stanowiska urzędnicze.

Na podstawie uniwersału z 25 listopada 1783 r. nastąpiła reorganizacja cyrkułów. Okręg tomaszowski włączono do cyrkułu zamojskiego, przeniesiono cyrkuł tomaszowski do Tarnopola, a bełski do Żółtkwi. Nowe urzędy miały zacząć funkcjonować 1 lutego 1784 r. W cyrkule zamojskim skupiono wszystkie ziemie Ordynacji Zamojskiej znajdujące się pod austriacką okupacją.

Uniwersałem z 10 grudnia 1785 r. wprowadzono w galicyjskich sądach i urzędach język niemiecki. Dano trzy lata na opanowanie go w mowie i piśmie przez urzędników, pod groźbą utraty posady. Ponowny uniwersał z 5 sierpnia 1786 r. nakazywał urzędnikom znajomość niemieckiego; miało to decydować o zatrudnieniu i utrzymaniu posady. Od 1786 r. radcy gubernialni zaczęli przeprowadzać systematyczne kontrole cyrkułów.

X Cyrkuł w Zamościu (1782–1809)

starosta – Franz Kutzchera von Traubenthal, od 1783 r. Ignaz de Kohlmanhuber, od 1787 r. Wincent von Manndorff, od 1797 r. Anton Oelberg

komisarze – od 1782 r. 1. Johann Rzykowski de Dobrschitz, 2. Michael de Zielinski, 3. Georg de Kave (syn zmarłego architekta), 4. Johan Zamikal von Schlisselsfeld; od 1785 r. 1. Johann von Trautmannsdorff, 2. Michael de Zielinski (od 1786 r. Louis de Firstenbusch), 3. Josef von Linker, 4. Johann Zamikal von Schlisselsfeldt; od 1787 r. 1. Louis de Firstenbusch, 2. Franz von Schreiber, 3. Johann

Zamikal von Schlisselsfeld, 4. *Jozef von Perelli*; od 1792 r. 1. *Nikolaus von Pobok Rutkowski*, 2. *Franz von Schreiber*, 3. *Johann Zamikal von Schlisselsfeld*, 4. *Josef von Perelli*; od 1793 r. 1. *Nikolaus von Pobog Rutkowski*, 2. *Franz von Schreiber* (od 1794 r. *Georg von Cabee*), 3. *Johann Zamikal von Schlisselsfeld*, 4. *Ferdinand von Geyer*; od 1796 r. 1. *Nikolaus von Pobok Rutkowski*, 2. *Johann Zamikal von Schlisselsfeld*, 3. *Ferdinand von Geyer* (od 1797 r. *Ferdinand von Baillou*), 4. *Johann Sikka* (w 1797 r. *zniesiono stanowisko 4. komisarza*); od 1798 r. 1. *Anton von Blazowski*, 2. *vacat*, 3. *Ferdinand von Baillou*; od 1802 r. 1. *Anton von Blazowski*, 2. *Anton de Marek*, 3. *Ferdinand von Baillou* (w 1803 r. *vacat*); od 1806 r. 1. *Anton von Blazowski*, 2. *Karl de Marek*, 3. *Franz Petrowitz* (od 1804 r.); od 1807 r. 1. *Anton von Blazowski*, 2. *Fanz Petrowitz*, 3. *Johann Bohm sekretarz* – *Tymoteusz Nors*, od 1785 r. *Nikolaus Drohojowski*, od 1791 r. *Josef Szott*, od 1796 r. *Johann Kohler*, od 1802 r. *Johann Rola von Janicki*, od 1806 r. *Karl Poledniak*, od 1807 r. *Josef Gaspari*

protokolant – *Karl Miller*, od 1788 r. *Johann Hebold*, od 1799 r. *Matias Krzyżanowski*

registrator – od 1805 r. *Johann von Golembiowski*

kanceliści – 1. *Anton de Schreiber*, 2. *Frydrieh Hugo*, 3. *Gottlib Mann*; od 1787 r. 1. *Thomas Wesseli*, 2. *Johann Hebold* (od 1790 r. *Franz Brixin*), 3. *vacat* (od 1790 r. *Johann Kramer*); od 1794 r. 1. *Thomas Wesseli*, 2. *Franz Brixin*, 3. *Johann Probner*; od 1796 r. 1. *Thomas Wesseli*, 2. *Franz Brixin*, 3. *vacat*; od 1798 r. 1. *Thomas Wesseli*, 2. *Leopold Sommer*, 3. *Aloys von Zakrzewski*; od 1799 r. 1. *Thomas Wesseli*, 2. *Adam Krakowinski* (w 1799 r. *zniesiono stanowisko 3. kancelisty*); od 1802 r. 1. *Thomas Wesseli*, 2. *Leopold Sommer*; od 1807 r. (w 1807 r. *przywrócono stanowisko 3. kancelisty*) 1. *Thomas Wesseli*, 2. *Leopold Sommer*, 3. *Aloys von Zakrzewski*

praktykant – od 1782 r. *Nikolaus von Pobok Rutkowski*, w 1792 r. *vacat*, od 1793 r. *Aloys von Stutterheim*, w 1799 r. *vacat*, w 1800 r. *stanowisko zlikwidowane*

dwóch **pieszych postuńców** do 1784 r.

od 1784 r. sześciu **landdragonów cyrkulowych**

od 1782 r. występuje w cyrkule **fizyk (lekarz okręgowy) i chirurg okręgowy**

Wydział finansowy cyrkułu w Tomaszowie (od 1784 r. w Zamościu)

kasjer – *Leopold von Pellegrini*

kontroler – *Damian de Szchulc, od 1786 r. Ignaz Kaiser, od 1806 r. Anton Stronner, od 1807 r. Josef Rolle*

pisarz – *Josef Gatsberger, od 1786 r. August Symeon de Steudel, od 1791 r. Johann de Metz, od 1799 r. Josef Rolle, w 1807 r. vacat, od 1808 r. Anton Fischer*

Od 1782 r. działała wspólna kasa dla cyrkulów: zamojskiego, bełskiego i tomaszowskiego; mieściła się w Tomaszowie. Po reorganizacji w 1783 r. utworzono kasę w każdym cyrkule; kasa przeniesiona z Tomaszowa do Zamościa zaczęła funkcjonować od 1 lutego 1784 r. Uniwersał z 22 marca 1783 r. nakazywał wszystkim pod ciężką odpowiedzialnością udzielania pomocy urzędowi fiskalnemu w wypełnianiu obowiązków. Kolejny, z 15 września 1789 r., nakazywał powołać w każdym cyrkule poborcę podatków. Poborem podatków bezpośrednich zajmowały urzędy cyrkularne.

Landdragoni (dragoni krajowi)

Starostowie chcieli, aby dotychczasowym posłańcom pieszym przydzielić konie. Cesarz w 1784 r. zdecydował, że w cyrkulach będą landdragoni przeznaczeni do udzielania asystencji wojskowej, jeden z nich jako starszy landdragon. Poza posyłkami i służbą w kancelarii wykorzystywano ich do czynności kontrolnych. Do tej służby Galicyjska Komenda Wojskowa wyznaczała wysłużonych podoficerów i żołnierzy. Pełniący służbę otrzymywali prowiant i furaz odpłatnie z magazynów wojskowych. Byli umundurowani i uzbrojeni, konia dostawali nieodpłatnie. W przypadku jego utraty musieli sami zakupić nowego.

inżynier okręgowy – *od 1775 r. Emanuel Chevalier de Boucheron, od 1788 r. Benebenut Losy von Losenau, od 1798 r. Anton Gruber, w 1808 r. vacat, w 1809 r. Johann Albrecht von Albertitz*

skarbowy stróż fabryczny (budowlany) – *Johann Linkiewicz*

Miary i wagi

Zaborca wprowadził jako atrybut władzy także własne miary i wagi. Uniwersał z 20 października 1772 r. podawał: [...] *Nakazujemy także wszystkim Miastom, Miasteczkom, dziedzicom i possessorom dóbr wszystkich, aby miary*

zbożowe, szynkowe, łokciowe i wagi zewsząd równe y sprawiedliwe były, iakie się na Ratuszu Lwowskim znayduią [nazwane galicyjskimi], poki inne rozporządzenie nie zaydzie, odmierzanie y ważenie rzeczy zawsze ma być rzetelne. Tradycyjnie nadzorowały je władze miejskie i właściciele ziemscy.

Cyrkuły nie były w stanie zlikwidować lokalnych wag i miar. Na podstawie uniwersału z 6 września 1787 r. nadzór nad nimi powierzono magistratom i dominiom, bez wprowadzania dodatkowych urzędników. W każdym urzędzie cyrkularnym znajdowały się wzorce obowiązujących miar i wag. Na ich podstawie, pod nadzorem cyrkułu, zostały wykonane przez magistraty i dominia duplikaty na ich potrzeby. Wszystkie używane miary musiały posiadać pieczęć magistratu lub dominium. Na podstawie uniwersału z 2 lutego 1788 r. urzędy: celny i tabaczny, oraz kasy używały w Galicji miar i wag wiedeńskich.

W celu unifikacji miar i wag w Galicji kontrolę nad nimi przekazano uniwersałem z 5 marca 1801 r. magistratom i niektórym dominiom.

Pieniądze

Zaborcy starali się wprowadzić swój system monetarny. Na podstawie uniwersału z 14 stycznia 1775 r. *O redukcji monety* zaczęto wycofywać z obiegu obce pieniądze i wprowadzać austriackie. Jednostką obiegową w zaborze austriackim był złoty reński = 60 krajcarów. Od początku okupacji rozpoczęto drenaż finansowy Galicji. Poddano kontroli cały obrót kruszcami, rozpoczęto wykupywanie złota i srebra w monecie i kruszcu. W miejsce pieniądza kruszcowego wprowadzono *śmieciowe* bankocetle. Tak nazywano popularnie bilety miejskiego banku w Wiedniu – Wiener Stadt-Banco-Zettel. Były to papierowe guldeny, po polsku nazywane florenami.

Specjalnie dla Galicji w 1774 r. wybito w smolnickiej mennicy miedziane szelągi. Następnie, w latach 1775–1777, wiedeńska mennica wybiła srebrne monety 15-krajcarowe i 30-krajcarowe, pierwsze odpowiadające polskim monetom 1-złotowym, a drugie 2-złotowym. W 1794 r. wiedeńska mennica wybiła monety dla interwencyjnych wojsk austriackich rozmieszczonych w Galicji. Były to miedziane grosze polskie o nominałach 1 grosz i 3 grosze oraz srebrne 6 groszy polskich. Wprowadzana moneta austriacka była wybijana ze stopu o niskiej zawartości srebra. Duże zyski przynosiło przetapianie pełnowartościowej monety polskiej na *lichą* austriacką.

Aby pokryć koszty wojny, zaczęto zwiększać emisję pieniądza papierowego, który wyparł z obiegu monety kruszcowe. Wraz ze zwięks-

szoną emisją zaczęła spadać ich realna wartość, został wprowadzony kurs przymusowy. Wywołało to niekontrolowaną inflację. W 1800 r. wstrzymano wymianę bankocetli na pieniądz kruszcowy.

III Urzędy celne

W latach 1772–1773 utrzymano prowizoryczne podatki z czasów Rzeczypospolitej. Od 1774 r. zaczęto wprowadzać nowy system podatkowy. Galicja stała się terenem bezwzględnej eksploatacji ekonomicznej. By ją ułatwić, powstała rozbudowana administracja skarbowa.

Na podstawie uniwersału z 1 stycznia 1778 r. utworzono administrację celną, która zajmowała się wymiarem i poborem opłat celnych. Wszystkie władze musiały udzielić wszelkiej pomocy na żądanie urzędnika celnego, pod groźbą kary. Kontrole odbywały się nie tylko w urzędach celnych, ale wszędzie, gdzie uznano to za potrzebne. Urzędnicy celni mogli rewidować wszystkie obiekty, również mieszkalne, ale w obecności osoby przydzielonej im do asysty przez lokalne władze. Mogli sami wymierzyć na miejscu karę grzywny lub chłosty odmawiającemu poddaniu się kontroli lub stawiającemu opór. Kto nie mógł zapłacić wymierzonej kary, był kierowany do robót publicznych w kajdanach, nie dłużej niż na dwa lata. Za każdy dzień liczono 2 zł. Celnicy byli uzbrojeni. Mogli użyć broni przeciwko stawiającym opór.

Urzędy celne znajdowały się nie tylko na granicy, ale też w większych miastach wewnątrz kraju. W Zamościu stałe punkty kontrolne znajdowały się w bramach miejskich. Urzędy służyły do poboru ceł i egzekucji podatków, stanowiły kasy dla organów administracji, które nie posiadały swoich. W 1779 r. został utworzony kordon handlowy. Urzędy kontroli handlowej nadzorowały produkcję wyrobów monopolowych i obrót nimi oraz pobierały opłaty stemplowe.

Uniwersał z 30 sierpnia 1784 r. *Stempelpatent* nakazywał stemplowanie importowanych towarów i krajowych przed wprowadzeniem do obrotu, pod groźbą konfiskaty. Od 1791 r. zaprzestano stemplowania produktów krajowych.

Uniwersał z 16 września 1784 r. uregulował funkcjonowanie urzędu celnego w Galicji, którą włączono do austriackiego obszaru celnego. Dotychczasowe więzy gospodarcze z resztą Rzeczypospolitej zostały przecięte granicą.

Skład depozytowy na rzece San, magazyn w Zamościu (1775–1777)

magazynier – Senefius Tarnowiecki

kontroler – Christian Trinker

pisarz – Karl Hirsch

Urząd poboru opłat w Zamościu (1775–1777)

poborca – Senefius Tarnowiecki

kontroler – Christof Franke

dozorca – Johann Wronowski

siedmiu **strażników** konnych i trzech **strażników** pieszych

Ponieważ w cyrkule zamojskim było niewielu strażników granicznych, czynność tę powierzono opłacanym przez urząd cyrkularny strażom chłopskim. Czasami strażnicy celni sami wyręczali się chłopami.

Inspektorat w Zamościu (1778–1783)

inspektor – Karl de Wilhelmy

adiunkci – Vincent Kuk i Georg Vieser

pisarz – Anton Zaidl, od 1781 r. Johann Schabenbeck

Od 1778 r. podlegał mu jeden *nadzorca* i 13 komór celnych. Od 1781 r. – jeden *poślaniec*, pięć generalnych *urzędów wjazdowych*, 10 *granicznych komór handlowych*.

Inspektorat znajdował się w narożnej kamienicy przy obecnych ulicach: Bazyliańskiej 32 i Żeromskiego 5.

Komora celna w Zamościu (1778–1780)

poborca – od 1778 r. Senafius Tarnowiecki

kontroler – od 1778 r. Christof Franke

jeden *nadzorca*

Generalny urząd wjazdowy Zamość (1781–1783)

poborca – Senefius Tarnowiecki, od 1783 r. Johann Assmann

kontroler – *Christof Franke*, od 1782 r. *Karl de Schmidt*
jeden *nadzorca*

Inspektorat Zamojski (1784–1791)

inspektor – *Karl de Wilhelmy*, od 1790 r. *Leo de Oczosalski*

adiunkci – *Karl Kuck* i *Georg Vieser*, od 1787 r. *Georg Vieser* i *Josef von Malsburg*

pisarz – *Johann Schabenbeck*

Podlegały mu handlowe **urzędy wjazdowe**: Chwałowice, Księżpol, Zamość, Uchanie, Skryhiczyn, Sokal.

Handlowy urząd wjazdowy w Zamościu

poborca – *Johann Assmann*

kontroler – *Karl de Schmidt*

szacujący i wagowy – *Paul Sibert*

jeden *nadzorca*

Inspektorat Zamojski (1792–1797)

inspektor – *Leo von Oczosalski*, od 1795 r. *Anton Harvick*

adiunkt – od 1792 r. 1. *Josef von Malsburg* i 2. *Ignaz Reymann*; od 1793 r. 1. *vacat*, 2. *Ignaz Reymann*; od 1794 r. *Franz Benkart* i *Ignaz Reymann*; od 1795 r. 1. *Johann von Windegg*, 2. *Ignaz Reymann*

pisarz – 1792 r. *Josef Zeissberger de Schoncich* i *Ignaz Czink*; od 1794 r. *Johann von Henriquez* i *Ignaz Czink*; od 1796 r. *Ignaz Czink* i *Martin Neutzer*
jeden *nadzorca*, czterech *kaprali*, 92 *strażników* i dwóch *dozorców*

Główny posterunek w Jarosławiu

poborca – *Josef Wening*

kontroler – *Wilhelm Johann Weiss*

pisarz urzędu – *Andreas Sansterer*, od 1793 r. *Franz Hofmann*

rewizor – *Nikolaus Praun*

wagowy – *Anton Danner*

jeden *pomocnik wagowego*, jeden *nadzorca*

Posterunek Nowy Zamość

poborca – Johann Assmann, w 1793 r. *vacat*, od 1794 r. Karl de Schmid

pisarz – od 1792 r. Martin Neutzer (w 1795 r. likwidacja stanowiska)

kontroler – Karl de Schmid, od 1794 r. Vinzenz Ketzler (w 1795 r. likwidacja stanowiska)

szacujący i wagowy – Paul Sibert, od 1794 r. Franz Marz

jeden nadzorca

Do ważenia towarów w Zamościu używano wagi miejskiej znajdującej się na Rynku Solnym.

Główne urzędy wjazdowe

Chwałowice

poborca – Franz Maschler

kontroler – Johann Prafort, od 1794 r. Andreas Kroo

jeden nadzorca

Majdan Krzeszowski

poborca – Josef Eder, od 1794 r. Franz Reiff, od 1795 r. Philipp Johann Beutel

kontroler – Johann Josef Zeisberger

jeden nadzorca

Stary Zamość

poborca – Franz Reiff, od 1794 r. Josef Eder

kontroler – Augustin Kurtzweil

jeden nadzorca

Stryliczyn

poborca – Winzenz Rosenbuch

kontroler – Anton Ruprecht

jeden nadzorca

Zwierzyniec

poborca – Georg Meisch

kontroler – Aloys Seltmann

jeden nadzorca

Graniczne komory handlowe

Baranów

poborca – Gerhard von Doning

jeden nadzorca

Białopole

poborca – Michael Todt

jeden nadzorca

Dąbrowa

poborca – Anton Rudolphi

jeden nadzorca

Gorajec

poborca – Josef Zipser, od 1793 r. Karl Brzezowski von Birkenfeld

jeden nadzorca

Gródek

poborca – Karl Brzezowski von Birkenfeld, od 1793 r. Jozef Reingruber

jeden nadzorca

Kryłów

poborca – Josef Ceypek, od 1795 r. Johann Korbelli

jeden nadzorca

Horodło

poborca – Anton Winkler
jeden nadzorca

Huta Krzeszowska

poborca – Fridrich von Papius, od 1795 r. Martin Stefani
jeden nadzorca

Nadrzecze

poborca – Jakob Jakubowicz
jeden nadzorca

Uściług

poborca – Josef Luchs
jeden nadzorca

Wygoda

poborca – Ernst Moritz, od 1794 r. Ferdinand Klingler
jeden nadzorca

Uniwersał z 4 czerwca 1796 r. znosił celną granicę pomiędzy wschodnią a zachodnią Galicją.

W zamojskim inspektoracie okręgowym (1794–1797)

Nowy Zamość (do 1798 r.)

stempelmaister (cechownik) – od 1794 r. Franz Marz

Krzeszów (do 1798 r.)

stempelmaister (cechownik) – od 1794 r. Johann Michael Stich

Tarnogród (do 1796 r.)

stempelmaister (cechownik) – od 1794 r. Thadeus Naderhirn

Hrubieszów (do 1796 r.)

stempelmaister (cechownik) – od 1794 r. Leopold Hofmann

Urząd kontroli celnej Zamość (1798–1809)

rewizor – od 1798 r. Anton Danner, od 1806 r. Johann Barany
jeden nadzorca do 1807 r.

Handlowy urząd stemplowy w zamojskim cyrkule (1798–1809)

Nowy Zamość (od 1807 r. Zamość)

stempelmaister (cechownik) – od 1798 r. w Anton Danner, od 1806 r. Johann Barany

IV Handel tabaką

Początkowo produkcja i obrót tytoniem i tabaką były wolne. Do Zamościa tytoń do sprzedaży przywożono ze składu lwowskiego. Każdy na swoje potrzeby mógł wyrabiać tabakę.

Na podstawie uniwersału z 1 marca 1778 r. wprowadzono monopol państwowy, który został wydzierżawiony. Przejęto kontrolę nad uprawą tytoniu, produkcją tabaki i jej obrotem. Wcześniejsze zapasy osób prywatnych zostały po zgłoszeniu wykupione przez administrację tabaczną. Na uprawę tytoniu potrzebna była zgoda, całą produkcję dostarczano do manufaktur administracji tabaczej. Urzędnikom administracji musiały udzielać pomocy wszystkie władze (odmowa lub opóźnienie podlegały karze). Kontrolowano punkty wyrobu i sprzedaży, drogi, rewidowano pałace, domy mieszczańskie, chłopskie chaty, koszary, klasztory. Rewizja odbywała się przy asystencji urzędnika miejscowych władz. W razie oporu

urzędnik mógł na miejscu karać grzywną lub chłostą. Za złamanie przepisów karę nakładała administracja tabaczna. Przesiępcą mógł być oddany do robót publicznych, do twierdzy w kajdanach lub służby wojskowej.

Uniwersał z 30 sierpnia 1782 r. umożliwiał skazanym chłopom i mieszczaom odwoływanie się od wyroków administracji do gubernium przez cyrkuł. W celu ukrócenia nadużyć uniwersałem z 22 kwietnia 1784 r. monopol tytoniowy przejął pod swoją administrację skarb państwa. Nowa administracja rządowa miała zbadać nadużycia poprzedniej prywatnej.

Kontrolny urząd tabaczny – inspektorat w Zamościu (1784–1797)

inspektor – Adam Schonig

adiunkt – Anton von Baczek, od 1793 r. Johann Stoczesch

dwa starszych kontrolerów, pięciu młodszych kontrolerów, dziewięciu starszych objeżdżaczy, 17 młodszych objeżdżaczy

Urząd tabaczny – posterunek kontrolny w Zamościu (1798–1809)

dystrybutor – Johann Stoczesch

dwa młodszych kontrolerów, pięciu starszych objeżdżaczy, dziewięciu młodszych objeżdżaczy

V Handel solą

Od powstania Zamościa handel solą odgrywał w nim ważną rolę, w mieście znajdował się pomocniczy rynek nazywany solnym. Na nim, przy ratuszu, znajdował się magazyn soli. W Zamościu był cech solarzy, który posiadał wyłączność na handel solą w mieście. Sól sprzedawano tylko w jatkach solarzskich, cechmistrzem solarzy był Andrzej Sumerski. Posiadanie przez innych mieszkańców zapasu soli większego niż pół beczki groziło karą i konfiskatą.

Największy dochód z Galicji przynosiło wydobycie soli. Początkowo handel nią był wolny. Uniwersałem z 4 lutego 1773 r. zezwolono dotychczasowym właścicielom na warzenie soli oraz jej sprzedaż, ale zabroniono uruchamiania nowych miejsc warzenia. Uniwersał z 6 sierpnia 1774 r.

nakazywał zakup soli tylko w składach państwowych. Sól z prywatnych warzelní była skupowana po ustalonej cenie. Od 1 listopada tego roku wprowadzono monopol państwowy na wydobywanie i zbywanie soli kamiennéj. Galicję podzielono na okręgowe dyrekcje sprzedaży soli skarbowéj. Sól można było kupować tylko w składzie okręgowym. W dystrykcie zamojskim okręgowa dyrekcja solna oraz skład soli w latach 1775–1778 mieściły się w Zamościu. Na zaopatrzenie dystryktu zamojskiego przeznaczono żupy w Huisku i Huczku. Przewóz soli z innych żup uważano za kontrabandę, groziła za to kara finansowa i konfiskata.

Uniwersał z 6 lipca 1776 r. zezwalał na wolną sprzedaż soli warzonej, kolejny, z 6 sierpnia tego roku, wprowadzał monopol na handel solą warzoną od 1 listopada.

dyrektor okręgowy – Tobiasz de Cosenhamer

urzędnik solny – Piotr Makowski (za malwersacje ścięty publicznie w Zamościu w 1775 r.)

Uniwersałem z 15 września 1778 r. powołało Samborską Administrację Solną w Samborze. Zajmowała się kontrolą obrotu solą kamienną w całej Galicji, posiadała własne sądownictwo i aparat kontrolny. Na żądanie każdego pracownika administracji solnej wszystkie miejscowe władze pod groźbą kary musiały udzielać mu pomocy. Kontrolowano przewóz soli na drogach oraz jej składy i miejsca sprzedaży. Przeprowadzano rewizję w domach prywatnych, przy udziale miejscowego urzędnika. Kto się opierał rewizji lub znieważał urzędnika, ten na miejscu był przez niego karany grzywną lub chłostą.

Uniwersałem z 1 października 1778 r. utworzono Dyрекcję Sprzedaży Soli Warzonej we Lwowie, która zajmowała się obrotem solą warzoną w całej Galicji. Zakazano sprowadzania prywatnej soli między innymi do bełskiego cyrkułu, pod karą konfiskaty. Od 1 listopada tego roku można ją było sprzedać tylko dyrekcji. Sól na handel można było nabywać w magazynie lwowskim i jarosławskim. Pozwolono mieszkańcom na posiadanie domowych zapasów soli, które zaspokajały sześciomiesięczne potrzeby, większe podlegały konfiskacie. Prowadzący handel detaliczny otrzymali od dyrekcji ostepłowane drewniane miarki. Urzędnicy mieli takie same uprawnienia jak w administracji samborskiej.

Od 1782 r. całe wydobywanie soli z okręgu drohobyckiego przeznaczano dla cyrkułów: zamojskiego, lwowskiego, żółkiewskiego, samborskiego i stryjeckiego.

Uniwersałem z 25 marca 1785 r. zezwolono wszystkim na prowadzenie sprzedaży hurtowej i detalicznej soli. Uniwersał z 17 maja 1787 r. utworzył Galicyjską Dyрекcję Solną we Lwowie, która nadzorowała obrót solą kamienną i warzoną w Galicji. Dyrektorem był Franz Anton Wolf von Wolfstahel. Na podstawie uniwersału z 3 listopada 1785 r. pospolitym miastem składowym został Zamość. Od 1788 r. w mieście był magazyn soli skarbowej, *zarządca* Karl Gigandet de Risenfeldt. Uniwersał z 21 marca 1796 r. informował, że skarb państwa zakończył przejmowanie prywatnych zakładów solnych w Galicji.

VI Poczta

Po zajęciu polskiego terytorium gen. Hadik utworzył w listopadzie 1772 r. pocztę wojskową. 23 grudnia 1772 r. na urzędnika pocztowego mianował Petera Fullinsa. Korespondencja pomiędzy jednostkami wojskowymi odbywała się przy pomocy konnych gońców.

Pierwszą stałą drogę pocztową do przewożenia wojskowej korespondencji i bagażu na trasie Zamość – Lwów utworzył gen. Schroder. W Zamościu nadzorcą poczty wojskowej został oberlejtnant Anton Grimmer von Riesenburg. Na podstawie uniwersału pocztowego z 1773 r. została ustanowiona droga pocztowa Lwów – Zamość – Warszawa. Zarządzenie z 7 sierpnia 1773 r. ustanowiło na niej trzy stacje pośrednie; zamojską utworzono 1 listopada tego roku. Znajdowała się na Lubelskim Przedmieściu, przy trakcie lubelskim.

Obowiązek budowania i konserwacji dróg pocztowych oraz handlowych ciążył na chłopach z przyległych wiosek. Uniwersał z 13 czerwca 1787 r. *zawierający przepisy dla wykonania drogowej roboty* rozszerzał ten obowiązek na mieszkańców wszystkich wiosek leżących z obu stron drogi w odległości do 3 mil, przy czym w odległości do 1 mili – 5 dni pańszczyzny drogowej w roku, do 2 mil – 4 dni, do 3 mil – 3 dni. Właściciele wiosek odliczali to od pańszczyzny, za co otrzymywali zapłatę. Trakt pocztowy Żółkiew – Zamość – Chełm nazywany był *Zamojską Drogą*.

Stacja pocztowa w Zamościu

Uniwersał pocztowy z 29 stycznia 1773 r. proponował szlachcie mieszkającej przy traktach pocztowych obejmowanie stanowisk *postmaistrów*. Kto chciał trzymać stację pocztową, powinien posiadać odpowiednie po-

mieszczenia, sześć do ośmiu koni z wyposażeniem oraz pojazdy. Chętni mieli zgłosić się do przybyłego na miejsce komisarza ustanowionego do utworzenia poczty.

21 marca 1775 r. Uniwersał *względem poczty w Galicji* zabraniał przewożenia listów i paczek osobom prywatnym, *co uwłacza godności poczcie królewskiej*. Kolejny, z 24 czerwca 1775 r., wprowadzał monopol na przewóz przesyłek i pasażerów na gościńcach pocztowych. Uniwersał z 29 listopada 1788 r. zastrzegał używanie trąbek tylko przez stacje pocztowe.

postmaister – od 1773 r. Daniel de Ogilvie, od 1809 r. Lodovicus Borhardt (w końcu 1809 r. dyrektor postamtu pogranicznego w Zamościu)

kontroler postoffizier – od 1802 r. Josef Rhainisch

VII Szkolnictwo

9 maja 1774 r. cesarzowa Maria Teresa wydała uniwersał *Powszechny szkolny dla niemieckich szkół normalnych, głównych i trywialnych*, normujący funkcjonowanie wszystkich szkół w cesarstwie. Jego wprowadzenie w Galicji wstrzymał kanclerz galicyjskiej kancelarii nadwornej Rudolf Wrbna: *Nie można wprowadzić terecjańskiej organizacji szkolnej w kraju tak dzikim gdzie wychowanie młodzieży jest w wysokim stopniu zaniedbane i gdzie nie ma najmniejszego porządku ani w jednej dziedzinie życia publicznego*. Wprowadzono go uniwersałem z 22 marca 1777 r.

Szkoły narodowe (rządowe)

Szkoła okręgowa w Zamościu

W nowym roku szkolnym rozpoczętym w 1784 r. została utworzona szkoła okręgowa (*Kreisschule*) w Zamościu. Była szkołą główną cztero-klasową (trzyletnią) przeznaczoną wyłącznie dla chłopców. Miała siedzibę w dawnej Akademii, pierwsza klasa przygotowawcza nazywana była sztubą (stąd inne określenie uczniów – sztubacy). Dyrektorem szkoły był nauczyciel, któremu powierzano zarząd nad nią. 1 listopada 1788 r. dyrektor został inspektorem wszystkich szkół narodowych w cyrkule. W 1792 r. miejskie szkoły trywialne (elementarne) działały w Horodle, Szczeczeszynie, Tarnogrodzie i Tomaszowie. Od 1807 r. szkoły trywi-

alne były w Horodle, Hrubieszowie, Perespie, Szczebrzeszynie, Tarnogrodzie, Tomaszowie, dodatkowo od 1809 r. w Krzeszowie. Wszystkie te szkoły podlegały pod szkołę główną w Zamościu. Zadaniem szkoły, według okupantów, nie było oświecenie ludności, tylko wychowanie wiernych poddanych.

Polityczna ustawa szkolna z 1805 r. uporządkowała szkolnictwo niższe, językiem wykładowym stał się niemiecki. Wprowadzono zasady: *Wychowanie jest wyłączną rzeczą władzy, szkoła nie powinna kształcić ludzi światłych tylko dobrodusznych, uległych i pokornych, nauczyciele nie muszą być rozumni, wystarczy, że umieją przeczytać dzieciom co w książce napisane.*

zarządzający – od 1784 r. Michael Plath, od 1793 r. Johann Beckert von Gilsenstein

katecheta – ksiądz Martin Dorfler, 1793–1797 r. *vacat*, od 1798 r. ksiądz Johann Girtzig, od 1806 r. ksiądz Donat Lewicki

nauczyciele (2. i 1. klasy) – Johann Beckert von Gilsenstein i Josef Urbanski, od 1793 r. Josef Urbanski i Georg Kainka (Kanka), od 1798 r. Georg Kainka (Kanka) i Paul Farnesi, od 1803 r. Georg Kainka (Kanka) i Josef Zielinski

nauczyciel pomocniczy (sztuby) – Johann Haadt, od 1793 r. Josef Dembicki, od 1797 r. Leopold Beckert von Gilsenstein, od 1802 r. Josef Zardecki, od 1806 r. Anton Zukowski, od 1807 r. Ignaz Roman, od 1809 r. Adalbert Radayski

korepetytorzy – obydwaj nauczyciele, którzy douczali dzieci w szkole za dodatkową opłatą

sluga szkolny – wysłużony żołnierz, który zajmował się porządkami

W latach 1793–1797 naukę religii prowadzili bazylianie. Zarówno łacinnicy, jak i unicy byli uczeni religii przez jednego katechetę. Religii w szkołach głównych uczono po niemiecku. Katecheci mieli nauczyć dzieci przywiązania do cesarza oraz lojalizmu i wiernopoddaństwa.

Żeńska szkoła sióstr miłosierdzia (szarytek) w Zamościu

Szkoła trywialna dla dziewcząt mogła powstać w mieście, w którym istniała szkoła główna dla chłopców. Zamojska została założona w 1786 r., prowadziły ją siostry miłosierdzia. Szarytki zajmowały się nauczaniem sierot i córek biednych rodziców. Nauczycielką, nazywaną mistrzynią, była jedna z zakonnicek, wyznaczona przez przełożoną klasztoru. Podlegała zarządzającemu szkołą główną. Katechezę prowadził kaznodzieja bazylianów Teofil Borecki. Od 1805 r. nauka odbywała się w języku nie-

mieckim, w szkole trywialnej religia po polsku. Gdyby brakowało siostr ze znajomością niemieckiego, należało zatrudnić świecą nauczycielkę. W Zamościu nie było takiej potrzeby.

nauczycielka (maisterinn) – Rozalie Regussowna, od 1796 r. Justina Choinicka, od 1799 r. Sofia Skodzinska, od 1806 r. Ludowika Tobolska, od 1809 r. Franczeska Kieszkowska

Szkoła niemiecko-żydowska w Zamościu

Uniwersał z 1776 r. nakazywał wprowadzenie w chederach nauki języka niemieckiego. Na skutek oporu gubernium nakazało 15 stycznia 1784 r. cyrkulom, aby każdy kahał na swój koszt utworzył szkołę niemiecką. Miały być one zakładane na wzór szkół rządowych. W przypadku ich braku dzieci miały być posyłane do najbliższej szkoły chrześcijańskiej. Aby zmusić do tego Żydów, uchwała gubernium z 18 stycznia 1793 r. zabraniała pod groźbą kary studiowania Tory i brania ślubu bez świadectwa ukończenia szkoły rządowej. Wystawianie świadectw było dochodowym zajęciem dla nauczycieli. W Zamościu została założona w 1787 r. szkoła trywialna dla chłopców. Była trzyklasowa. Klasa pierwsza składała się z dwóch oddziałów, nauka trwała dwa lata. W wyższej klasie uczono stylistyki i gramatyki niemieckiej, w niższej języka niemieckiego. Nie uczono religii, pozostawiono to rodzicom.

Szkoła ta zajmowała pomieszczenie dawnego bet midraszu (domu nauki), językiem wykładowym był niemiecki. Nauczycielami byli Żydzi z innych krajów cesarstwa, którzy pracowali też w kahalach jako tłumacze języka niemieckiego. Uniwersał tolerancyjny z 1789 r. nakazywał utworzenie szkoły niemieckiej przez każdą gminę żydowską. W cyrkule zamojskim w 1792 r. takie szkoły istniały w Grabowcu, Hrubieszowie, Krzeszowie, Tarnogrodzie, Tomaszowie i Tyszowcach.

nauczyciel – od 1787 r. Ch. Doktrowicz, od 1802 r. J. Rosenbluth

drugi nauczyciel – od 1799 r. E. Piepes, od 1802 r. S. Wolf, od 1803 r. A. Bodenstein, od 1806 r. M. Stronne

Na prośbę Żydów cesarz uniwersałem z 26 czerwca 1806 r. zlikwidował szkoły niemiecko-żydowskie. Były znienawidzone przez Żydów. Oddaje to legenda chasydzka, według której słynny rabin – cudotwórca

Leib Sures miał latać w każdy piątek do Wiednia, aby chłostać do krwi cesarza Józefa II za wprowadzenie tych szkół.

Pułkowy dom wychowawczy dla chłopców w Zamościu

Aby ułatwić żołnierzom uczenie synów, w 1782 r. zaczęto zakładać szkoły wojskowe. Powstała taka również w Zamościu. Uczyli w nich wysłużeni podoficerowie, pobierając za to niewielki dodatek do żołdu. Dzieci żołnierskie podlegały wojsku do uzyskania pełnoletności. Początkowo nie dopuszczano dzieci osób cywilnych. W późniejszym okresie planowano otworzyć ją dla polskich dzieci; miało to ułatwić germanizację ludności.

Szkoły parafialne

Szkoły parafialne (ludowe) były utrzymywane kosztem ludności. Głównym ich zadaniem było wpajanie ludowi zasad religii.

Szkoła rzymskokatolicka w Zamościu

W cyrkule zamojskim była to jedyna miejska szkoła parafialna, istniała przed 1772 r. Uczono w niej pisanie, czytania, rachunków oraz katechizmu. Nauka odbywała się w języku polskim. Nie miała charakteru szkoły publicznej, przełożonym był dziekan – infułat kapituły, który zatrudniał nauczyciela, za zgodą cyrkułu. Uniwersał szkolny z 1774 r. nakazywał połączenie stanowiska nauczyciela w szkołach ludowych z funkcją organisty. Nauczycielem był Wacław Duszka, który zmarł w Zamościu we wrześniu 1774 r., następnie kolegiacki organista.

Cesarzowa Maria Teresa twierdziła, że *szkoły są i będą zawsze sprawą państwa*, nauczyciel powinien znać język niemiecki. Języka niemieckiego od 1775 r. (przez siedem lat) uczył Ignaz Ardelt, który był członkiem Królewskiej Gubernialnej Komisji Nauki we Lwowie.

Szkoła ewangelicko-augsburska

Powstała w 1807 r. parafia ewangelicka od początku zabiegała o utworzenie szkoły dla swoich dzieci. Utworzona została w lutym 1808 r., z funduszu zamojskiego kupca Gotfryda Kahla. Znajdowała się w jego kamienicy (obecnie Rynek Wielki 12). Nauczycielem był pastor Johann Schuchardt (Szuchart).

Szkoły grekokatolickie

W Zamościu do 1772 r. bazylianie prowadzili dwie szkoły parafialne przy obu cerkwiach: św. Mikołaja i Wniebowstąpienia Pańskiego. W zaborze austriackim dla Rusinów można było zakładać oddzielne szkoły, przy cerkwiach posiadających prawa duszpasterskie.

Według uniwersału z 8 września 1787 r. miano zlikwidować 42 monastyrze, w tym zamojski. Ostatecznie gubernator Galicji Josef de Brigido wyraził zgodę na jego tymczasowe pozostawienie, a *indiwiduuów* z niego nakazał używać jako katechetów w szkole powiatowej. W zamojskim monastyrze w 1792 r. było dziewięciu zakonników.

Konwikt sióstr klarysek (panien ubogich) w Zamościu

Klaryski prowadziły do 1782 r. przy klasztorze szkołę dla świeckich panien. Nauka była płatna, przyjmowano tylko córki szlacheckie lub mieszczkańskie. Szkoła była oddzielona od konwentu. Nauczaniem zajmowała się jedna z zakonnic, wyznaczona przez przełożoną klasztoru, nazywana mistrzynią. Była to mniszka w dojrzałym wieku, z długim stażem zakonnym. Konwiktorki zobowiązane były do przestrzegania klauzuli klasztornej, klasztor był dla nich miejscem nauki i mieszkaniem. Mistrzynie nie tylko nauczały, ale też nadzorowały na co dzień wychowanki oraz zarządzały pieniędzmi wpłacanymi przez rodziców lub opiekunów. Mistrzynie do 1782 r. była Agata Kotowska.

Podstawą nauczania było wychowanie moralno-religijne, ponadto w programie były robótki ręczne przynależne kobietom, nauka pisania i czytania w języku polskim, katechizm i śpiew kościelny oraz podstawowa wiedza o chorobach i ziołolecznictwie. Nauka trwała do ukończenia 25. roku życia, później wychowanka decydowała o powrocie do życia świeckiego lub o pozostaniu w konwencie.

Cheder w Zamościu

W każdym kahale była szkoła religijna dla chłopców, nie miała charakteru szkoły publicznej.

Znajdowała się w mieszkaniu mełameda (nauczyciela), który zawierał umowę z ojcem na nauczanie syna oraz pobierał od niego opłatę. Z powodu małej frekwencji w szkole niemiecko-żydowskiej nakazano mełamedom, aby pilnowali posyłania do niej dzieci. Nauka podzielona była na trzy okresy. W pierwszym, dwuletnim, nauczano czytania po he-

brajsku, w drugim, trzyletnim, w programie była praca nad Torą, nauka etyki i dobrego wychowania, w trzecim, dwuletnim, analiza Talmudu. Nauczano w języku żydowskim (jidisz). Mełamed w niższych klasach miał pomocnika (belfra). Nauka trwała od rana do wieczora, dlatego cheder pełnił też rolę ochronki.

Od 1806 r. jedynymi szkołami żydowskimi w Zamościu były tradycyjne chedery nadzorowane przez gminę. Pomieszczenia dawnej szkoły trywialnej przeznaczono ponownie na bet midrasz, w którym odbywało się indywidualne studiowanie Talmudu, zarówno przez młodzież, jak i dorosłych. Był on zaopatrzony w bogaty księgozbiór o tematyce religijnej. W Zamościu na początku XIX w. jednocześnie pracowało kilku mełamedów: Seinwel Heller, Ezyk Stalheim, Moses Blech, Mendel Dawidowicz.

Szkoły średnie

Cesarz Józef II uważał, że wykształcenie średnie jest kosztowne i państwa na nie nie stać. Dlatego polecił zredukować liczbę szkół średnich w Galicji. Administracja austriacka wyrażała się pogardliwie o ich poziomie: *Pflanzschulen der Idioten und Bigotten* (szkółki idiotów i bigotów). Austriacy uważali za szkodliwe rozszerzanie oświaty, zwłaszcza wśród plebejskiej młodzieży.

Cesarsko-Królewskie Gimnazjum w Zamościu

Uniwersał z 13 lutego 1784 r. informował, że 1 września w miastach cyrkularnych (we Lwowie, w Stanisławowie, Zamościu, Przemyślu, Rzeszowie i Bochni) powstaną nowo ufundowane gimnazja. Wszystkie inne dotąd istniejące gimnazja i szkoły łacińskie ulegały z dniem 1 września 1784 r. likwidacji. Na podstawie tego uniwersału została zlikwidowana między innymi Akademia Zamojska. W końcu 1783 r. gubernator lwowski Josef de Brigido poinformował rektora Akademii, że w związku z powstaniem Uniwersytetu Lwowskiego traci ona rację bytu. Akademia została przekształcona od rozpoczęcia roku szkolnego 3 listopada 1784 r. w gimnazjum rządowe, podległe pod Lwowską Komisję Edukacyjną. Znajdowało się w budynku akademickim. W gimnazjum miały być wykładane: religia, łacina, greka, historia, geografia, historia naturalna i matematyka.

Gimnazjum w latach 1784–1789

profesor religii – dr prawa kanonicznego Dominikus Rydułski

profesor matematyki – dr filozofii Martinus Johannes Degen

profesor fizyki i historii naturalnej – dr filozofii Adalbertus Kobylański

profesor poetyki – dr filozofii Ignatius Borowski

profesor retoryki – dr filozofii Stanislaus Dobrowolski (zmarł w Zamościu w listopadzie 1785 r.), w latach 1787–1789 Johann Kraus

profesor logiki i metafizyki – Mathias a Meldon (Meldanowicz)

profesor najwyższej klasy gramatyki – dr filozofii Alojsius Dobraczeński

profesor średniej klasy gramatyki – dr filozofii Michael Gniewosz

profesor niższej klasy gramatyki – dr filozofii Clemens Liberadzki

Należy przypuszczać, że po utworzeniu liceum w 1789 r. gimnazjum w Zamościu zostało zlikwidowane, ponieważ w 1790 r. wymieniane były tylko gimnazja we Lwowie, Stanisławowie, Przemyślu i Tarnowie, od 1792 r. w Rzeszowie i Zbarażu. Dopiero w nowym roku szkolnym, od listopada 1793 r., istniał zespół szkół rządowych z gimnazjum w Zamościu. 22 października 1793 r.

Aleksander Zamoyski wystąpił z propozycją połączenia powstałego gimnazjum z liceum pod jego zarządem, ale została ona odrzucona.

Od 1793 r. gimnazjum było pięcioklasowe, w klasach gramatycznych I – III uczono łaciny z gramatyką, w humanistycznych IV – V retoryki i poetyki, oprócz tego we wszystkich klasach religii. Podstawowym językiem wykładowym była łacina. Dyrektorem był starosta cyrkularny, zarządzał bezpośrednio prefekt. W latach 1798–1809 wymieniane jest w Zamościu samodzielne gimnazjum rządowe. Po jego ukończeniu można było rozpocząć karierę urzędniczą, dlatego uczniami w większości byli synowie urzędników.

Gimnazjum w latach 1793–1809

Dyrektorem gimnazjum był starosta. On również nadzorował wszystkie szkoły.

dyrektorzy gimnazjum – od 1793 r. Wincent von Manndorff, od 1797 r. Anton Oelberg

prefekt – od 1793 r. ksiądz Georg Kukich, w 1801 r. vacat, od 1802 r. ksiądz Michael Dombrowski

nauczyciel poetyki – w latach 1793–99 Michael Jurkowski, w latach 1800–1802 vacat, od 1803 r. Nikolaus Janowski

nauczyciel retoryki – w latach 1793–1802 Nikolaus Janowski, w latach 1803–1806 r. vacat, od 1807 r. Johann Birner

nauczyciele w najwyższej klasie gramatyki (grammatices classe in suprema) – w latach 1793–1806 Johann Birner, od 1807 r. Johann Sierpinski

nauczyciele w środkowej klasie gramatyki (grammatices classe in media) – w latach 1793–95 Johann Birner, w latach 1796-1801 Josef Cynglarowicz, w 1802 r. vacat, od 1803 r. Anton Bietkowski

nauczyciele w najniższej klasie gramatyki (grammatices classe in infima) – w latach 1793–1802 Josef Lewandowski, w latach 1803-06 Johann Sierpinski, od 1807 r. Andreas Pruski

nauczyciel języka greckiego – vacat 1807–1809 (etat od 1807 r.)

nauczyciel religii – w latach 1793–1809 vacat, w tym czasie jako suplent (zastępca etatowego nauczyciela) prefekt gimnazjum

korepetytorzy – wszyscy nauczyciele gimnazjum douczający uczniów za dodatkową opłatą

Cesarsko-Królewskie Liceum w Zamościu

Po zatwierdzeniu Ordynacji Zamojskiej w 1786 r. cesarz Józef II zezwolił na wcielenie do niej dóbr będących uposażeniem dawnej Akademii. Ordynaci jako wieczyści kuratorzy zobowiązani zostali do utrzymywania liceum w Zamościu. 12 lutego 1789 r. we Lwowie ukazało się zawiadomienie o obsadzie katedr w zamojskim liceum, które miało zacząć funkcjonować w szkole głównej 1 maja 1789 r. Były to: profesorska katedra zwyczajna historii powszechnej, z którą połączono numizmatykę i dyplomatykę; nauczyciel ekstraordynaryjny w obsadzie katedry historii powszechnej naturalnej, geografii fizycznej i technologii; profesorska katedra zwyczajna pięknych umiejętności oraz wykładanie łacińskich i niemieckich autorów.

Było to pierwsze utworzone w Galicji liceum. W latach 1789–1792 liceum nie było wymieniane wśród szkół rządowych. W 1793 r. liceum było jedyną rządową szkołą średnią w Zamościu, w listopadzie tego roku podporządkowane zostało dyrektorowi powstałego zespołu szkół z gimnazjum. W latach 1798–1806 liceum ponownie nie było wymieniane wśród szkół rządowych. W 1798 r. ordynat Aleksander Zamojski zrezygnował z opieki nad liceum. Od rozpoczęcia roku szkolnego 3 listopada 1806 r. do 1810 r. było wymieniane wśród szkół rządowych.

dyrektor (licealdirektor) – w latach 1808–1810 dr filozofii Josef Rudolf Zappe; wyjechał do Wiednia

dziekan (w latach 1789–1803) oraz **profesor fizyki, historii naturalnej i nauk przyrodniczych** – Basilius Kukulnik

senior (od 1803 r. zamiast dziekana) – od 1803 r. Michael Winnicki (także **nauczyciel logiki, metafizyki i filozofii**), od 1809 r. Johann Hoffmann (także **profesor fizyki**)

nauczyciel matematyki – od 1789 r. Stephan Kertes

wykładowcy logiki, metafizyki i filozofii – od 1789 r. Ferdinand Kaufer, w latach 1803–1808 *vacat*, w tym czasie jako **suplent logiki i metafizyki** Michael Winnicki, a **suplent filozofii** w latach 1803–1807 ksiądz Michael Barna, w 1808 r. jako **suplent filozofii** Josef Franz Krolikowski, od 1809 r. jako **wykładowca etatowy** Michael Winnicki

wykładowcy historii naturalnej – w latach 1804–1809 *vacat*, w tym czasie jako **suplent** Johann Hoffmann, w 1809 r. jako **suplent** Josef Franz Krolikowski
wykładowcy fizyki – w latach 1804–07 r. *vacat*, w tym czasie jako **suplent profesora** Johann Hoffmann, od 1808 r. jako **wykładowca etatowy profesora** Johann Hoffmann

katecheci – w latach 1789–1806 *vacat*, w tym czasie jako **suplent** wikary kolegiaty, ksiądz Michael Barna, od 1807 r. **wykładowca etatowy** Stephan Kuryłowicz

Przedmioty nadprogramowe w liceum

treść nauk rolniczych – w latach 1793–1803 profesor Basilius Kukulnik
gospodarstwo i uprawa ziemi – od 1808 r. profesor Johann Hoffmann

W 1805 r. na bazie powyższych wykładowców powstała Szkoła Politechniczna Zamojska.

architektura i geometria praktyczna – od 1801 r. Wojciech Gutkowski³

rysunek – Adam Romanowski

rysunek i architektura praktyczna – od 1805 r. Benedykt Ittar

---

3 Wojciech Gutkowski (1775-1826) był profesorem Liceum Królewskiego w Zamościu, w latach 1803-1804 redagował „Dziennik Ekonomiczny Zamojski” będący jednym z pierwszych czasopism naukowych o tematyce rolniczo-technicznej. Zob. <https://www.zamosciopedia.pl/index.php/gr-gz/item/291-gutkowski-wojciech-1775-1826-profesor-liceum-krolewskiego-przedstawiciel-zamojskiego-oswiecenia> [dostęp z 18.09.2020].

Przy akademii znajdowała się *Drukarnia zamojska Błogosławionego Akademika Jana Kantego patrona Korony polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Po likwidacji akademii nadal działała przy liceum drukarnia.

Seminarium Duchowne Niepokalanego Poczęcia NMP w Zamościu

Było to seminarium łacińskie diecezji chełmskiej. Funkcjonowało przy Akademii Zamojskiej. Rektor Akademii był jednocześnie prefektem seminarium. Uniwersałem z 30 marca 1783 r. zlikwidowano wszystkie łacińskie diecezjalne seminaria w Galicji. Kleryków, którzy zamierzali uzyskać kapłaństwo, odesłano z Zamościa do Lwowa, gdzie 1 listopada 1783 r. powstało Generalne Seminarium dla łacinników. W lutym 1784 r. komisarz Kohlmanhuber przejął cały majątek seminarium, w budynku został umieszczony urząd cyrkularny. W momencie kasaty seminarium składało się z prefekta i kleryków.

prefekt – ksiądz Dominik Rydulski (profesor prawa kanonicznego)

klerycy – Szymon Wójcikiewicz, Piotr Wesółowski, Michał Młynarski, Franciszek Wierciński Łukasz Słupecki, Józef Paczowski, Andrzej Stabiński i Andrzej Zamoyski

Studium Philosophicum

Synod zamojski nakazywał, aby przy monastyrach bazylianских liczących więcej niż 12 zakonników utworzyć studia teologiczne, przeznaczone nie tylko dla nowicjuszy zakonnych, również dla duchowieństwa diecezjalnego i osób świeckich. Takie studium przy zamojskim monastyrze istniało od października 1767 r. W czasie zaboru, z braku funduszy, zostało przyłączone do Akademii Zamojskiej. Po likwidacji akademii kleryków przeniesiono do Lwowa, gdzie od 1 listopada 1783 r. działało Ogólne Seminarium Grekokatolickie.

nauczyciel filozofii – Józef Dziokowski (superior bazylianów)

nauczyciel filozofii – Orest Nachimowski

kaznodzieja i profesor – Antoni Tarnowski

nauczyciel matematyki i filozofii – Augustyn Sławiński, wykładał na Akademii Zamojskiej filozofię i matematykę dla kleryków unickich

nauczyciel fizyki i filozofii – Melecjusz Hryniewiecki (asystent Sławińskiego)

nauczyciel logiki i metafizyki – Arseniusz Radkiewicz

Dwaj ostatni wykładali dla kleryków unickich w Akademii Zamojskiej, od 1784 r. byli wykładowcami na Uniwersytecie Lwowskim.

VIII Policja

Od 1772 r. podstawowym organem policyjnym w Galicji było każde dominium, magistrat i zwierzchność ziemska (Ordynacja Zamojska). Właściciele ziemscy w razie potrzeby mogli zwrócić się do cyrkułu o przysłanie oddziału wojska w celu zaprowadzenia porządku.

W 1773 r. nadzór nad bezpieczeństwem (*sprawowanie policji*) przejął starosta obwodowy, któremu w tym celu przydzielono aktuariusza (urzędnika conceptowego) i dwóch rewizorów policyjnych. Rewizorami byli mieszkańcy, którzy pełnili służbę bezpłatnie, w zamian za uwolnienie od kwaterunku wojskowego. Do pomocy w służbie patrolowej przydzielano im żołnierzy ze stacjonującego na miejscu oddziału wojska. Również straż przy obiektach pełnili przydzieleni żołnierze. Od 1780 r. aktuariusz pojawił się na niższym szczeblu administracji – w dystrykcie.

aktuariusz w cyrkułe bełskim (zamojskim) – od 1773 r. NN., od 1777 r. Franz Kessler

aktuariusz w dystrykcie zamojskim – od 1780 r. Anton Lesnay

Wojsko co jakiś czas urządzało niespodziewane obławy jednocześnie w całym cesarstwie.

W 1787 r. została utworzona służba bezpieczeństwa, jej organem wykonawczym była wojskowa straż policyjna. Zamojski oddział wojskowej straży policyjnej został zorganizowany 5 września 1787 r. W tym dniu zostało pobrane z zamojskiego arsenału umundurowanie i uzbrojenie dla siedmiu strażników. Straż wojskowa pełniła służbę posterunkową. Zamojski posterunek straży miejskiej znajdował się w ratuszu, składał się z dowódcy w stopniu kaprała i sześciu żołnierzy. Podlegał pod zamojski magistrat i był przez niego utrzymywana. Zadaniem straży było czuwanie nad bezpieczeństwem, kontrolowanie targu i jakości sprzedawanych produktów żywnościowych, kontrola czystości ulic, aresztowanie przestępców i oddawanie ich pod sąd, kontrola gospód, usuwanie żebraków i bezrobotnych. Posiadała swój areszt, niezależny od więzienia. Od kwietnia 1809 r. przestała podlegać pod magistrat, który od tej pory mógł ją wykorzystywać tylko do asystencji.

Ponadto w Zamościu był inspektor policji, który miał do pomocy trzech rewizorów oraz stróżów od ognia.

inspektor policji – Michał Młynarski

Władze cyrkularne miały za zadanie nie tylko pilnować bezpieczeństwa, ale też lojalności poddanych. Ponieważ ich działania okazały się niewystarczające, ustawą z 27 października 1785 r. została utworzona 1 stycznia 1786 r. Dyrekcja Policji we Lwowie. Dyrektorowi podlegała tajna policja (konfidenci), wprowadzono cenzurę. Powstał rozbudowany aparat policyjny do kontroli społeczeństwa. Za tajemne doniesienia płacono nagrody w wysokości *ważności przedmiotu*. Królestwa Galicji i Lodomerii zaczęto nazywać *królestwami Policji i Landwerii*.

IX Sądy cywilne

Okupacja powodowała utratę rodzimego sądownictwa. Na podstawie uniwersału sądowego z 20 października 1772 r. utrzymano w Galicji dotychczasowe sądy oraz sądowe prawo polskie do wydania nowego rozporządzenia: *Każdy wszelkiego stopnia sędzie dawniej w tych krajach ustanowionych aby sprawowali według dawnego zwyczaju póki nowe nie zajdzie rozporządzenie*. Kolejny, z 2 grudnia 1775 r., utrzymał prawo dotąd stosowane do czasu ukończenia austriackich prac kodyfikacyjnych. Od 1772 r. wyroki wydawano w imieniu cesarzowej Marii Teresy.

Bełski sąd ziemski i grodzki (1772–1784)

Zachowano zasadę stanowości w sprawach cywilnych. Stan duchowny podlegał pod sądy szlacheckie. Utrzymane sądy grodzkie i ziemskie zaczęły funkcjonować w ciągły sposób 15 grudnia 1772 r. (na podstawie uniwersału z 1 grudnia tego roku). Wprowadzono korektę dotyczącą obszaru działania: *Małe owe Powiaty od Województwa Lubelskiego y Ziemi Chełmskiej odpadłe, do Grodu y Ziemstwa Bełzkiego przyłączamy*. Utrzymano dawnych urzędników: *Sędziowie Ziemscy i Grodzcy Kancelarii swoich zwyczaie y powinności osobno spisane, ale potwierdzenia ich, albo poprawienie do Lwowa Nam przystać mają*. Od 4 lipca 1774 r. nie mogły przyjmować żadnych nowych spraw.

22 czerwca 1778 r. wydano rozporządzenie regulujące działanie istniejących sądów ziemskich i grodzkich. Stały się sądami I instancji dla szlachty rozpatrującymi sprawy cywilne. W sprawach kryminalnych mogły prowadzić wstępne dochodzenie bez orzekania. Od 1782 r. zajmowały się legitymacją szlachectwa. Sądem II instancji (odwoławczym) był ustanowiony uniwersałem z 4 stycznia 1773 r. Najwyższy Sąd Gubernatorski we Lwowie, a od 21 czerwca 1774 r. – c.k. Trybunał w Lwowie. Na podstawie uniwersału z 24 października 1783 r. powołany został 1 stycznia 1784 r., w miejsce sądów ziemskich, grodzkich i podkomorskich, Sąd Szlachecki (Forum Nobilium) we Lwowie.

Sąd ziemski

Prowadził sprawy cywilne szlachty.

sędzia ziemski – Michał Wydźga

podśudek ziemski – Feliks Szczęsny Świeżawski

pisarz ziemski (notariusz) – Antoni Węgliński

Regenci prowadzili kancelarię ziemską oraz opiekowali się aktami.

regent ziemski – Jan Chodakowski

wiceregent ziemski – Jakub Kulczycki

Sąd podkomorski

Rozstrzygał spory graniczne na spornym miejscu, był właściwy tylko dla posesjonatów.

podkomorzy – Adam Chołoniewski

pisarz – NN.

Sąd grodzki

Prowadził sprawy kryminalne i cywilne szlachty, w składzie sędziego i pisarza, podstarości mógł orzekać tylko w asyście sędziego.

podstarości – Marcin Lipski

sędzia grodzki – Antoni Czczel

pisarz grodzki – Antoni Lityński

Regenci prowadzili kancelarię grodzką oraz opiekowali się aktami.

regent grodzki – Piotr Pruszycki

wiceregent grodzki – Józef Kobielski

Palestra służyła sądom ziemskim i grodzkim. Postępowanie wyjaśniające w sprawach cywilnych przeprowadzali komornik ziemski i subdelegat, w kryminalnych – komornik z sędziami. W sprawach mniejszej wagi wyręczano się subdelegatem.

komornik ziemski – Maciej Wyczółkowski

subdelegat i adwokat bełzki – Józef Bukrzewski

adwokaci sądowi – Józef Bielecki, Jan Łażniewski, Mikołaj Buszkowski

Bełski sąd żydowski

Uniwersał o sądach z października 1772 r. utrzymał samodzielne sądownictwo dla Żydów. Istniało ono do 1785 r. Chociaż urząd wojewody i podwojewody zostały zlikwidowane, ci ostatni zostali mianowani samoistnymi sędziami. Mieli nadal sędzić sprawy żydowskie, do czasu wydania nowego rozporządzenia. W skład wchodził: sędzia, pisarz, instygator. Rozprawy odbywały się w szkole żydowskiej (przy synagodze). Był sądem II instancji, odwoławczym od sądów rabinackich oraz I instancji w sprawach karnych dla Żydów i spornych Żydów z chrześcijanami. Został zlikwidowany w 1776 r., kiedy na podstawie uniwersału *Porządek Żydowski* został utworzony Krajowy Sąd Rabinacki we Lwowie. Od wyroków można się było odwołać do gubernium.

Żydzi osiedleni w dobrach prywatnych podlegali sądom dominialnym, w Ordynacji – Żydowskiemu Sądowi Zamkowemu w Zamościu.

sędzia żydowski – Franciszek Ciesielski (były podwojewoda bełski)

Sądy w Ordynacji Zamojskiej

Sądownictwo w Ordynacji Zamojskiej posiadało charakter autonomiczny.

Szczebrzeszyński sąd grodzki

Obejmował powiat szczebrzeszyński, rozprawy odbywały się w szczebrzeszyńskim ratuszu. Rozpatrywał sprawy szlachty zamieszkującej powiat oraz apelacje od sądów gminnych. Sądem apelacyjnym był sąd zamkowy w Zamościu. W 1786 r. cesarz Józef II, zatwierdzając Ordynację, przyznał ordynatom sądownictwo nad wasalami. Powstał sąd I instancji rozstrzygający w sprawach feudalnych i cywilnych. Ustawa z 27 kwietnia 1786 r. wprowadzała 1 sierpnia podział sądów na klasy pod względem wysokości pobieranych opłat. Sądy prywatnej zwierzchności zaliczono do IV klasy (ostatniej).

Sąd grodzki został przeniesiony do Zamościa w maju 1792 r., na podstawie decyzji ordynata, któremu cesarz Józef II zezwolił na wybranie miejsca urzędowania. Działał jeszcze w 1807 r.

sędzia i starosta grodzki – Józef Zakrzewski

pisarz – Andrzej Gozdawa Szczucki, od 1779 r. Michał Wysokiński

woźny – Wojciech Radziszewski

Szczebrzeszyńska kancelaria sądowa

regent grodzki – Michał Wysokiński, od 1779 r. Stanisław Zakrzewski

archiwista ksiąg ziemskich i grodzkich – Stanisław Zakrzewski, od 1779 r.

Franciszek Szaniawski

Trybunał Zamojski

Był sądem apelacyjnym dla mieszczan, gmin wiejskich prawa niemieckiego, zamkowego sądu żydowskiego oraz rozpatrywał karne sprawy szlachty ujętej na gorącym uczynku na terenie Zamościa. W zaborze austriackim funkcjonował do 1778 r. Potem został przeniesiony do Turobina, który leżał w Rzeczypospolitej. Urzędował w zamojskim ratuszu, tam przechowywano akta. Apelacje przyjmował sąd zamku zamojskiego. Asesorami byli: burgrabia zamojski, wójt zamojski, profesor Akademii Zamojskiej, pozostali to deputaci wybierani z niektórych miast ordynackich. Obejmował teren Ordynacji.

Ostatni skład sądu:

burgrabia zamojski i sędzia – Franciszek Dzierżanowski

profesor akademii – Laurentius Josephus Żłoba (Czerczyński)

wójt zamojski – Antoni Zieliński

pisarz – Teodor Pikuziński (notariusz apostolski)

Sąd Komisarski Zamku Zamojskiego (nazywany sądem skarbowym)

Nie został powołany żadną ustawą, był zwoływany przez ordynata w razie potrzeby w stałym składzie: marszałek dworu jako komisarz sądowy, instygator i notariusz oraz mianowani do każdej rozprawy komisarze w liczbie dwóch – pięciu. Miejsce posiedzeń znajdowało się w zamku zamojskim (pałacu). Był sądem apelacyjnym dla pozostałych sądów w Ordynacji. Apelacje od jego wyroków przyjmował sam ordynat. Początkowo istniał do końca czerwca 1774 r., jego kompetencje przejął utworzony uniwersałem z 21 czerwca 1774 r. c.k. Trybunał we Lwowie. Trybunał Zamojski przywrócono na początku 1778 r. i działał na zmienionych zasadach w strukturach sądownictwa austriackiego jako sąd I instancji.

Ostatni skład sądu:

marszałek i sędzia – Adam Kochanowski

notariusz – Teodor Pikuziński (notariusz apostolski), od 1778 r. Michał Pikuziński

instygator – Józef Ziemiński

Sąd radziecki miasta Zamościa (do 1785 r.)

Jego funkcję pełniła urzędująca stale Rada Miejska z burmistrzem i rajcami, nazywana *sądem do spraw mniejszych*. Przyjmowała doniesienia oraz prowadziła postępowanie wyjaśniające, orzekała w sprawach mniejszej wagi. Po stwierdzeniu charakteru kryminalnego odsyłała sprawę do sądu ławniczego. Posiedzenia odbywały się w ratuszu, w izbie radzieckiej, tam przechowywano akta.

Sąd wójtowsko-ławniczy miasta Zamościa (do 1785 r.)

Sąd do spraw kryminalnych oraz większych cywilnych. Nie urzędował stale, był zwoływany (*zagajany*) w razie potrzeby. W składzie wójt i wyznaczeni ławnicy. Był sądem I instancji dla mieszkańców oraz wszystkich przebywających na terenie miasta (gości). Do rozpatrzenia ważniejszych spraw dla miasta powoływano połączony sąd radziecko-ławniczy. Rozprawy odbywały się w ratuszu, w izbie sądowej, tam przechowywano akta. Rozpoczęcie posiedzenia sądu obwieszczał dzwon z wieży ratusza.

W prawie miejskim koronnym dowodem w sprawie było dobrowolne przyznanie się oskarżonego. Dlatego istniała instytucja kata (*małodo-*

brego), który został włączony do czynności procesowych. Decyzją sądu ławniczego kierowano oskarżonego na tortury. Izba tortur (*męczennica*) znajdowała się w podziemiach ratusza. Tortury w Galicji zostały zniesione w 1776 r. przez cesarzową Marię Teresę.

Więzenie miejskie w Zamościu (do 1787 r.)

Pod sąd wójtowski podlegało więzienie miejskie w Zamościu, znajdujące się pod schodami ratusza, w piwnicach i wieży. Kara więzienia nie miała większego znaczenia, stosowano ją za drobniejsze przestępstwa lub jako karę zamienną. Osadzenie w wieży nie było hańbiące, więźniowie nie byli zakuci w kajdany, utrzymywali się na własny koszt. Pod schodami ratusza znajdował się dom pracy przymusowej, było w nim 28 par kajdan. Zakuwał w nie oraz rozkuwał z nich po odbytej karze kowal. Kara miała charakter hańbiący, osadzonych zmuszano do nieodpłatnych ciężkich prac publicznych. Więzienie w piwnicy znajdowało się obok izby tortur, miało charakter aresztu śledczego. Trzymano w nim przestępców na czas rozprawy oraz do wykonania wyroku. Aby nie zbiegli, byli przykuci łańcuchami do ścian. Nazwane *ciemnicą*, ponieważ nie było oświetlane.

Do 1787 r. nie było w Galicji więzień rządowych, przestępców trzymano w więzieniach miejskich i gminnych, w których nie byli należycie strzeżeni, ponieważ straż pełnili wyznaczani w kolejności mieszkańcy. Aby tego uniknąć, zaczęto zbierać w Zamościu składkę na opłacanie stróżów więźniów. Żywność dla osadzonych dostarczała Ordynacja. Wszystkich skazanych na roboty publiczne przesyłano do Zamościa, byli wykorzystywani do ciężkich prac fizycznych w mieście. Uniwersał z 11 grudnia 1782 r. nakazywał skazanym na roboty publiczne co miesiąc strzyc głowy, w celu rozpoznania uciekiniera i szybkiego schwytania go. Przestępców z Galicji zaczęto wysyłać do fortec w Bernie i Grazu.

Kary śmierci

Sądy miejskie stosowały kilka rodzajów kary śmierci, najczęściej przez powieszenie na szubienicy. Była to kara hańbiąca, nie stosowano jej dla kobiet.

Rozporządzeniem gubernatora z 20 października 1772 r. wyroki śmierci w Galicji miały być wykonywane po zatwierdzeniu przez Sąd Najwyższy w Wiedniu. Z powodu zbyt dużej liczby takich wyroków od 1774 r. wszystkie orzeczone kary śmierci miały być przesyłane do przeje-

rzenia przez Najwyższy Sąd Gubernatorski we Lwowie. Następnie miały być kierowane do cesarzowej Marii Teresie do zatwierdzenia. Z polecenia cesarza Józefa II od 9 lipca 1781 r. zaprzestano wykonywać kary śmierci. Były one zamieniane przez Sąd Najwyższy w Wiedniu na inne.

Dla prewencji kary śmierci wykonywano publicznie – przez kata, który był przedstawicielem wymiaru sprawiedliwości. Wykonane w Zamościu: w maju 1772 r. ścięto mieczem w tej samej egzekucji Antoniego Bartoszczaka i Sebastiana Głęba, obaj pochodzili z Nawozu; w listopadzie 1773 r. zostali powieszani razem Marcin Kazimirzewicz (Cygan) i Szymon Wojnarowski (Moskal), w sierpniu ścięta mieczem została Helena Skóra ze Zwierzyńca za otrucie zięcia; w kwietniu 1774 r. powieszono w jednej egzekucji Walentego Kopniaka i Grzegorza Zawadzkiego, obaj pochodzili ze Stabrowa, dzień później powieszono Wojciecha Siulińskiego; w 1775 r. został ścięty mieczem urzędnik solny Piotr Makowski; w styczniu 1776 r. powieszono Jana Łagiewicza; w marcu 1777 r. stracono Wawrzyńca Maciurkowskiego; w listopadzie 1779 r. stracono Łukasza Jastrzębskiego z Komarowa.

W 1775 r. wykryto w Zamościu fabrykę lichej monety. Zamojski złotnik Gdala Szmulowicz sporządził stemple do wybijania monet, jego syn Henoch Gdalowicz przerabiał polskie szelągi na półgrajcary, pomagali im Dawid Moćkowicz, zamojski handlarz zbożem, i Leiba Koplowicz. Wszyscy zostali skazani na spalenie żywcem i przepadek mienia. W 1777 r. cesarzowa zmieniła wyrok Henochowi i Koplowiczowi na 15 lat robót. Pozostali zostali ścięci, a ciała ich spalono.

Andrzej Kraczeń z Zamościa za świętokradztwo w 1774 r. miał być spalony żywcem, z założonym na szyi żelaznym widelcem, cesarzowa zamieniła karę na sześć lat więzienia i 50 batów. Aleksy Oktabik z Zamościa za ojcobójstwo skazany został na powieszenie, zamieniono wyrok na sześć lat więzienia i 50 batów. W 1779 r. Żyd Jonasz Józefowicz za rabunek został powieszony, a jego współnikowi cesarzowa zmieniła karę śmierci na pięć lat więzienia. W 1780 r. Damian Kalitka za podpalenie został skazany na spalenie żywcem, karę zamieniono na ścięcie. Nie są to wszystkie wyroki wykonane w Zamościu; o tych udało się znaleźć informacje.

Sąd dominialny

Szlacheckie posiadłości wraz z poddanymi były wyłączone spod jurysdykcji publicznej. Chłopi podlegali wyłącznie sądowi dziedzica. Był on sądem cywilnym I instancji oraz sądem karnym za niewielkie wykrocze-

nia dla chłopów i mieszkańców małych miasteczek. Dziedzic mógł się zrzec wykonywania sądownictwa patrymonialnego i przekazać go do najbliższego magistratu za roczną opłatą. Uniwersał z 18 marca 1775 r. stanowił, że urząd cyrkularny stał się instytucją odwoławczą od sądów dominialnych. Starosta został władzą zwierzchnią dominiów i zwierzchności ziemskich. Od jego orzeczeń można się było odwołać do gubernium.

Uniwersał z 1 września 1781 r. pozbawił panów funkcji sądowniczych, został wprowadzony justycjariusz – fachowy sędzia. Był powoływany przez cyrkuł na podstawie konkursu, ale opłacany przez dominia. Właściciel mógł dalej być sędzią, ale na postawie egzaminu konkursowego. Justycjariusz prowadził kancelarię i registraturę sądową. Uniwersał z 27 kwietnia 1786 r. zabraniał pobierania w sądach dominialnych opłat. Na podstawie uniwersału z 12 maja 1787 r. właściciel miał prawo do kontroli justycjariusza, zaskarżania go do sądu miejskiego lub szlacheckiego lub oddalenia za wypowiedzeniem, ale nie mógł zmieniać wydanych wyroków. W Ordynacji Zamojskiej justycjariusz nazywany był ekonomem policyjnym. Przyjmował odwołania od sądów wiejskich ławniczych oraz rozpatrywał poważniejsze sprawy w I instancji.

Sądy ławnicze z wójtem i przysiężnymi znajdowały się w każdej wsi. Uniwersał z 13 kwietnia 1784 r. regulował sprawę wyboru wójta: co trzy lata mieszkańcy wybierali trzech kandydatów, spośród nich jednego na wójta wyznaczała zwierzchność. Pomocnicy wójta – przysiężni – byli wybierani bezpośrednio przez mieszkańców w porozumieniu z wójtem.

Na podstawie uniwersału z 21 listopada 1785 r. ukarani poddani mieli być wykorzystywani do prac nie przez zwierzchność, a publicznych, jak budowa dróg, oczyszczanie miasta, praca w szpitalach przy chorych.

ekonom policyjny – Franciszek Mianowski (siedziba w Zamościu)

Sąd Szlchetnego Urzędu Wójtowskiego Ławniczego Zamojskiego (od 1785 r.)

Z wybranego magistratu (zarządu miasta) wydzielano sąd miejski, który był sądem cywilnym I instancji dla mieszkańców miasta. Składał się z sędziego, asesorów i kancelisty, którzy pochodzili ze składu magistratu, sędzią był każdorazowy burmistrz. Na postawie uniwersału z 1786 r. został zaliczony do sądów II klasy.

sędzia – Antoni Zieliński, od 1788 r. Adam Fiałkowski, od 1798 r. Bartłomiej Zientkowski

asesorzy – Andrzej Białkiewicz i Michał Młynarski, od 1793 r. Michał Młynarski i Karol Kumnicki, od 1797 r. Marcin Degan i Michał Młynarski, od 1801 r. Franciszek Śliwiński i Michał Młynarski, od 1804 r. Michał Młynarski i Jan Koziołkiewicz, od 1806 r. Tomasz Morawski i Michał Młynarski, od 1808 r. Michał Młynarski i Kazimierz Doroszewski

kancelista – Sebastian Morawski, od stycznia 1793 r. Franciszek Piwnicki, od 1796 r. Mateusz Meldon, od 1797 r. Franciszek Śliwiński, od 1802 r. Piotr Rogani, od 1804 r. Antoni Makuchowski

adwokat (nie był na etacie sądu) Karol Kulczycki.

Okręgowa izba sądowa do spraw praw do ziemi (od 1784 r.) w cyrkule zamojskim w Zamościu

W cyrkule zamojskim izby znajdowały się jeszcze w Hrubieszowie i Tyśzowcach (ta druga zmieniła swoją siedzibę – najpierw była w Tomaszowie, a następnie w Uchaniach).

Urzędnik – Josef Wenzik Widawski, od 1798 r. Johann Polejowski, od 1802 r. Adalbert von Jankowski, od 1808 r. Franz von Gradl

Sąd karny w Zamościu (od 1787 r.)

Wprowadzono sądownictwo powszechne w sprawach karnych. Na podstawie uniwersału z 15 listopada 1787 r. dla cyrkułu zamojskiego utworzono Sąd Karny w Zamościu. Od 1803 r. rozpatrywał sprawy zagrożone karą do pół roku więzienia. Podlegał pod sąd apelacyjny, ustanowiony dla każdej prowincji. Z dniem rozpoczęcia jego funkcjonowania ustały wszystkie urzędujące jeszcze w cyrkule zamojskim sądy pańskie. Tortury zostały zniesione, ale w przypadku milczenia i mataczenia podsądnego sąd mógł skazać go za nieposłuszeństwo na karę chłosty.

sędzia kryminalny – Johann von Hussagh, od 1807 r. Onufrius von Grykolewski

asesorowie – Franz Jaszowski i Johann Strauski, od 1798 r. Karl Latzko i Franz Jaszowski, od 1801 r. Simon Rzepecki i Karl Latzko, od 1806 r. Franz von Dusinski i Lukas Kulicki, w 1809 r. Franz von Dusinski i Basil Liskiewicz

kanceliści – Adam Farnesi i Matias Kottona (do 1806 r.), w 1806 r. Adam Farnesi i vacat, od 1807 r. Adam Farnesi i Michael Kulczycki
jeden *sługa sądowy*

Pod sąd podlegało więzienie karne. W Zamościu było to przejęte dawne więzienie miejskie.

dozorca więzienia – Johann Viddini, od 1806 r. Anton Miller

Kapelanem więziennym był wikary kolegiacki, a lekarzem chirurg miejski. Od 1787 r. było sześciu strażników więziennych, od 1806 r. 12 strażników, w 1809 r. 10 strażników (umundurowani i uzbrojeni na wzór żołnierzy).

X Służba zdrowia

Uniwersał *sanitarny* z 20 marca 1773 r. ustanawiał lekarzy powiatowych oraz apteki. Dotychczasowi lekarze w miasteczkach mieli być zatwierdzeni na stanowiskach lekarzy powiatowych, jeżeli mogli okazać dyplomy lekarskie. Żaden lekarz, jeżeli na miejscu była apteka, nie mógł sprzedawać własnych lekarstw ani podawać ich chorym. Lekarze nadworni, utrzymywani przy dworach, nie mogli pełnić funkcji w miejscach, które przysługiwały innym lekarzom. Przed 1773 r., wobec braku fachowych lekarzy, medycynę praktyczną uprawiali amatorzy – cyrulicy, balwierze, znachorzy, baby zielarki, guślarki. Dlatego ciężko chorzy przed podjęciem kuracji lekarskiej przyjmowali ostatnie namaszczenie.

Przynajmniej od 1764 r. w Zamościu był doktor medycyny Jan Samuel La Carriere; w 1772 r. wyjechał do Lwowa. W 1773 r. jedynym lekarzem miejskim w Zamościu był polski Żyd Moses Levi z Lublina, który skończył studia w Berlinie.

Również cyrulicy, chirurdzy i balwierze musieli posiadać świadectwa umiejętności. W Galicji nikt ich jednak nie miał. Tam, gdzie był lekarz, nie mogli zajmować się sprawami im przynależnymi. Uniwersał z 10 października 1773 r. znosił różnicę pomiędzy balwierzami, cyrulikami i chirurgami, wszystkich zaczęto określać jako chirurgów. Cyrulikami i balwierzami zaczęto nazywać pogardliwie nieposiadających fachowego wykształcenia. W Zamościu praktykę cyrulików prowadzili Żydzi – obywatel Zamościa Dawid Mayerkowicz oraz Izrael Maisser z żoną Sarą.

W kwietniu 1790 r. Maisser odsprzedał prawa do prowadzenia praktyki żydowskiemu cyrulikowi Szai Lwu. Ustawa *Porządek żydowski* z 1776 r. ograniczała praktykę żydowskich chirurgów do współwyznawców. Późniejsza ustawa cechowa z 1778 r. zabraniała im prowadzenia praktyki wśród chrześcijan. Tylko z braku chrześcijańskich chirurgów mogli leczyć wszystkich. Na początku XIX w. praktykował w Zamościu mistrz cyrulik Chaim Rosenstein, z czeladnikiem cyrulikiem Wolfem Helmanem. Od 1805 r. lekarzem w Zamościu był zięć Biedermana, dr Jan de Matta Wodnicki.

W 1775 r. egzaminy na chirurga w Akademii Zamojskiej zaliczył Jan Nadrowski. Otrzymał pozwolenie na prowadzenie praktyki. W 1794 r. był we Lwowie, gdzie zdał egzamin na doktora chirurgii. Od 1786 r. występuje cyrulik Franciszek Lasocki, który w razie potrzeby był wynajmowany przez siostry miłosierdzia do szpitala ordynackiego. W czerwcu 1792 r. wymieniany jest w Zamościu medyk (chirurg) Johann Lindlay; nic więcej o nim nie wiadomo.

Uniwersał z 31 sierpnia 1793 r. umożliwił miastom utworzenie płatnego stanowiska cyrulika miejskiego. Mogli się o nie ubiegać cudzoziemcy, jak i poddani cesarscy; w Zamościu został nim Franciszek Lasocki.

Aptekarze, aby prowadzić apteki, musieli posiadać dyplomy. Apteki klasztorne mogły pracować tylko na potrzeby swojego klasztoru. W mieście mogło być tylko tyle aptek, aby każdy prowadzący mógł się z tego interesu utrzymać. Przed 1773 r. handel lekarstwami nie podlegał żadnej kontroli, można je było nabyć w kramach zielarskich podczas jarmarków i targów lub u olejkarza. Aptekarze klasztorni, powodowani miłosierdziem, wydawali lekarstwa bezpłatnie. Eksaktorem i właścicielem apteki w Zamościu w 1734 r. był Andrzej Lossing. Jego apteka istniała jeszcze w 1772 r. Nie był aptekarzem, tylko prowadził sprzedaż lekarstw. Jako innowierca 10 kwietnia 1779 r. otrzymał polecenie podwyższenia swoich kwalifikacji, jeżeli chciałby dalej ją prowadzić. Lossing zaangażował do prowadzenia apteki dr. medycyny Jana Samuela La Carriere, który w jego imieniu w 1781 r. złożył skargę z powodu założenia w Zamościu drugiej apteki.

Tę drugą aptekę utworzył farmaceuta Johann de Nachtigal. Od października 1781 r. Nachtigal zaczął zwalczać konkurencyjną aptekę w Zamościu. Lossing prowadził aptekę jeszcze w czerwcu 1792 r., już od 1793 r. lekarstwa dla pracowników Ordynacji kupowano w jedynej istniejącej aptece Nachtigala. Od 1809 r. właścicielem jedynej apteki był Joannes Terlecki. Aptekarz z dyplomem mógł leczyć chorych, gdy nie było lekarza.

Uniwersał z 14 września 1776 r. nakazywał utworzenie stanowiska wyższego fizyka w każdym obwodzie i niższego w powiecie. Ich zadaniem było zwalczanie pokątnych cyrulików i znachorów, nadzór nad szpitalami oraz zwalczanie epidemii.

wyższy fizyk (každorazowy lekarz okręgowy) – od 1776 r. profesor filozofii i medycyny dr Jakob von Kostrzewski (w 1784 r. przeniesiony do Lwowa jako *provincjonalny doktor* Galicji i Lodomerii), od 1784 r. dr Feliks Passerini, od 1793 r. dr Filip Proske, od 1805 r. dr Ignaz Hibl, od końca 1809 r. fizyk powiatowy i miejski dr Jan Wodnicki

niższy fizyk (každorazowy chirurg powiatowy) – od 1776 r. Paul Biedermann (zmarł w Zamościu), od 1807 r. Johann Schreiner, od 1809 r. Wenzel Zellingier
akuszerka obwodowa (z dyplomem) – od 1787 r. Maria Anna Puchnerin, od 1795 r. Tekla Czaplicka, od 1799 r. Dominika Wolffin, od 1809 r. Marianna Malinowska, od 1810 r. Marianna Głowacka

Początkowo nie było w Galicji ani jednej fachowej akuszerki, porody przyjmowały *baby*.

Żydowski fizyk (bez pensji), którym był od 1776 r. chirurg Aron Słomkowicz, w 1779 r. za próbę przekupienia aktuariusza został skazany na 14-dniowy areszt i wyjazd do Glinian. Od 1780 r. fizykiem był lekarz, dr Doktor Bernardyn (tak w dokumentach – imię i nazwisko lekarza żydowskiego), który w końcu XVIII w. przeniósł się do Lublina, w Zamościu pozostała jego żona Sara. Fizyk żydowski nadzorował szpitale żydowskie i donosił do fizyka okręgowego o żydowskich chirurgach, którzy praktykują bez pozwolenia. Lekarstwa brał tylko z aptek chrześcijańskich.

Uniwersałem z 16 września 1784 r. zniesiono profesję żydowskich fizyków. Żydzi zostali oddani pod nadzór zwykłym fizykom. Postanowiono nie ograniczać praktyki żydowskim chirurgom. Fizykiem okręgowym mógł zostać Żyd.

akuszerka żydowska – Sara Maisser, od 1792 r. Ryfka Kontowa, od 1809 r. Mele Dawidowiczowa

W Galicji nie było też fachowych weterynarzy. Leczenie zwierząt gospodarskich było specjalizacją Cyganów. Największym uznaniem ludności cieszyły się ich zabiegi magii opiekuńczej. Dlatego wydawane były przez władze uniwersały opisujące choroby zwierząt i sposoby ich leczenia.

Łaźnia miejska służyła do utrzymania zdrowia, była drewniana, ze ścianami poutykanymi mchem, wewnątrz znajdowało się kamienne paleńisko z murowanym kominem. Składała się z dwóch części: jednej przeznaczonej do kąpieli z wannami oraz parówki (sauny). Ponieważ do jej funkcjonowania potrzebna jest duża ilość wody, znajdowała się na Lubelskim Przedmieściu obok Łabuńki. Pracował w niej łaźiebny, ponieważ jej prowadzenie uchybiało powadze cyrulika. Łaźiebny dokonywał prostych zabiegów: puszczania krwi i stawiania baniek. Po 1773 r. zostało to zakazane.

Szpital

Podstawą ideową powołania szpitala było miłosierdzie chrześcijańskie. Nędzarz miał być otoczony opieką, odziany i nakarmiony. Szpital to ówczesnie nazwa dobroczynnych zakładów, gdzie potrzebujący mieli otrzymać należną pomoc. Organizowane i nadzorowane były przez kościół. W 1772 r. w Zamościu istniało kilka szpitali: dwa (miejski i przedmiejski) jako jedna prepozytura, przy kościele św. Katarzyny, bonifratrów, ruski oraz żydowski.

Szpital braci miłosiernych (bonifratrów)

Znajdował się w południowym skrzydle nowego klasztoru Bonifratrów, który został wymurowany w latach 1756–1773. W 1773 r. został zaliczony jako zakład leczniczy, jedyny w okręgu bełskim, ponieważ był nie tylko przytułkiem, ale i leczono w nim chorych. Oprócz leczenia we własnym szpitalu bonifratrzy nieśli pomoc chorym znajdującym się w innych szpitalach w Zamościu. Mieli obowiązek pielęgnowania chorych bez względu na ich wyznanie.

Szpital przeznaczony był wyłącznie dla mężczyzn, chociaż przyjmowano też dzieci. Zakonnicy zajmowali się ziołolecznictwem. Przy szpitalu znajdowała się apteka, w której wyrabiano lekarstwa nie tylko na własne potrzeby. Na dziedzińcu klasztoru przy szpitalu znajdowała się studnia z wodą o leczniczych właściwościach. Wszyscy bracia mieli obowiązek uczęszczania na wykłady na wydziale medycznym Akademii Zamojskiej, dlatego uchodzili za *doktorów*. Od 1771 r., po wyjeździe z Zamościa do Sokala Jana Nepomucena Awedyka, nikt nie wykładał na wydziale medycznym. 17 października 1773 r. wykłady rozpoczął profesor medycyny Tomasz Kiwicki. 14 października 1784 r. ośmiu bonifratrów opuściło Zamość, pozostawiając 16 chorych.

Szpital sióstr miłosierdzia (szarytek)

Zakon klarysek w Zamościu został zniesiony 3 lutego 1782 r., gdy w klasztorze przebywało 13 sióstr. Przygotowania do kasaty odbywały się w tajemnicy, aby siostry nie mogły ukryć gotówki i klasztornych kosztowności. 14 lutego 1782 r. Andrzej Zamoyski zwrócił się do cesarza z prośbą o założenie w Zamościu klasztoru, w którym dziewczęta pobierałyby naukę i wychowanie. Ponieważ nie ofiarował na ten cel funduszy, prośba 6 lipca 1783 r. została odrzucona. Skutkiem odmowy Zamoyski poprosił, aby klasztor Klarysek zamienić na szpital pod zarządem sióstr miłosierdzia. Twierdził, że w całym okręgu bełskim nie ma ani jednego szpitala.

Uniwersałem z 11 grudnia 1793 r. Józef II kazał umieścić siostry miłosierdzia w Zamościu, w klasztorze Franciszkanów, a ich przenieść do klasztoru Klarysek. Kolejnym uniwersałem, z 15 stycznia 1784 r., nakazywał znieść niektóre klasztory bonifratrów, a w ich miejsce osadzić siostry miłosierdzia. Tak miało być również w Zamościu. Bonifratrzy też opiekowali się chorymi, ale cesarz uważał, że siostry lepiej i taniej spełniają funkcje szpitalne: *Soeurs de la Charite pielęgnują chorych, a nadto żywią ubogie dzieci i sieroty żeńskie, dopuki nie zostaną umieszczone gdzie na służbie.*

W 1784 r. przybyła do Zamościa wizytatorka zakonu, siostra Franciszka Saulais celem obejrzenia klasztoru Franciszkanów. Poprosiła, aby nie oddawać im kościoła, ze względu na wielkość, a tym samym duże koszty utrzymania. Wystarczyć im miała niewielka kaplica. Prosiła o przekazanie folwarku Jatutów Paniński, należącego do klarysek. W marcu tego roku cesarz wyraził zgodę na przekazanie darmowo folwarku oraz przyznał dotację finansową. Urząd powiatowy w Zamościu miał się zastanowić, na co zużytkować kościół Franciszkanów. Wizytatorka w październiku przysłała ze Lwowa dwie siostry. W klasztorze Franciszkanów były tylko dwie izby, które można było przeznaczyć na szpital z 16 łózkami. Chorzy ze szpitala bonifratrów mieli być przeniesieni do zorganizowanego szpitala sióstr. Wraz z 16 chorymi otrzymały majątek bonifratrów. Okazało się, że łóżka i sprzęt szpitalny potrzeba naprawić, część nienadającą się do naprawy spalono. Cudowny obraz NP Łaskawej z kościoła św. Krzyża (Bonifratrów) przekazał infułat Baltazar Dulewski w asyście wiernych.

Siostry mogły zaopiekować się chorymi dzięki wsparciu finansowemu Konstancji Zamoyskiej, która przekazała fundusze na wykończenie kolejnych dwóch izb i 16 łózek. Jednocześnie co tydzień dostarczała darmową żywność do szpitala. Powstały szpital (infirmieria) miał 32 łóżka, był prowadzony przez jedną z sióstr, nazywaną infirmerką, która zajmo-

wała się leczeniem i sporządzaniem lekarstw. Do poważniejszych przypadków wzywano cyrulika. Obok szpitala była apteka, w której wyrabiano lekarstwa ze składników zakupionych w miejskiej aptece. Opiekę nad chorymi sprawowała służba, dozorcami chorych byli Paweł Woynarowski i Marcin Zawadzki. Gospodarstwem zajmowała się druga z sióstr, nazywana szafarką, do pomocy miała swoją czeladź. Nadzorowała też folwark Jatutów Panieński, prowadzony przez pisarza prowentowego. W 1786 r. w klasztorze były cztery siostry: przełożona, infirmerka, szafarka i mistrzyni.

Józef II podczas pobytu w Zamościu odręcznym pismem z 28 kwietnia 1787 r. polecił przenieść siostry do klasztoru po bonifratrach. Jednocześnie zwrócił się do gubernium z zapytaniem, czy franciszkanie mogą objąć swój klasztor i kościół. Urząd powiatowy w Zamościu poinformował, że przywrócenie kościoła i klasztoru franciszkanom jest *pragnieniem ludności*. Zaproponował przeniesienie sióstr do klasztoru po klaryskach, ponieważ bonifratrów jest zrujnowany, zawilgocony, a izby są ciemne, dlatego nie nadaje się na szpital. W klasztorze Klarysek, na parterze skrzydła północnego, można było umieścić szkołę, na piętrze izby mieszkalne sióstr, a chorych umieścić w czterech dużych pomieszczeniach skrzydła wschodniego i południowego.

Na czas remontu i adaptacji klasztoru Klarysek na szpital franciszkanie mieli być przeniesieni do klasztoru Reformatów. Gubernator Brygido miał znaleźć na ten cel fundusze, aby nie ponosił kosztów skarb państwa. Ponieważ ich nie znalazł, w październiku 1787 r. franciszkanie powrócili do swojego klasztoru i kościoła, a siostry przejęły klasztor Klarysek. Po trzech latach powstała placówka mieszcząca szpital z 50 pacjentami, sierociniec i szkołę dla dziewcząt. Dlatego wizytatorka przysłała ze Lwowa cztery siostry do pomocy. Zaczęło brakować funduszy na utrzymanie szpitala i klasztoru. Na polecenie cesarza siostry dostały roczną subwencję z funduszu szkolnego, ponieważ prowadziły zakład wychowawczy dla dziewcząt. Jednocześnie cesarz polecił połączyć szpital w Zamościu (ordynacki) ze szpitalem sióstr, a jego budynki sprzedać. Polecił też ograniczać liczbę chorych stosownie do możliwości finansowych, ewentualnie pobierać opłatę za leczenie. Siostry otrzymały również zgodę na prowadzenie kwesty. Budynki szpitala ordynackiego były zajęte na szpital wojskowy, dlatego tylko fundusz przyłączono do szpitala sióstr. W latach 1787–1806 nowy szpital sióstr nazywano ordynackim. Kaplica została umieszczona w byłym kościele św. Anny, kapelanem był wikary kolegiaty, kościelnym Antoni Biebuski.

Przy kościele i klasztorze w 1808 r. był murowany browarek, stajnia z wozownią, chlewiki, studnia z murowaną cembrowiną, osłonięta daszkiem. Browarek produkował piwo, jedyny codzienny napój spożywany przez siostry i podopiecznych. Zapewniał uniknięcia niestrawności żołądkowych w przypadku picia wody. Cały kompleks zabudowań obwiedziony był murem, wewnątrz znajdował się ogród warzywny i zielnik. W 1809 r. było osiem siostr, z przełożoną Ludwiką Zawadzką.

Szpitaly prepozytury kolegiackiej

Jeden – miejski – znajdował się w twierdzy obok kolegiaty, drugi – przedmiejski – przy kościele św. Krzyża (Przedmieście Lwowskie). Tworzyły jedną prepozyturę szpitalną. Oba w 1772 r. znajdowały się w ruinie. Kapituła planowała wystawić dwa nowe, murowane budynki dla szpitali i zwróciła się do ordynata o wsparcie finansowe.

Z pomocą finansową Jana Jakuba Zamoyskiego został wzniesiony w mieście w latach 1770–1775 szpital murowany na miejscu starego. Od 1775 r. funkcjonował szpital nazywany ordynackim. Ponieważ nie było stałego lekarza, leczeniem początkowo zajmowali się bonifratrzy, w chorobach kobiecych doświadczone babki. Używano najprostszych leków, przede wszystkim ziół. W szpitalu zamieszkiwali prepozyt oraz organista kolegiacki. Wcześniej siedziba prepozyta znajdowała się w drewnianym budynku obok kościoła św. Krzyża na Przedmieściu Lwowskim.

W 1784 r. został siłą przejęty przez wojsko, chorych żołnierze wyrzucili na ulicę.

W latach 1774–1775 został wystawiony obok kaplicy loretańskiej na Przedmieściu Lwowskim, w miejsce starego, nowy szpital drewniany (nazywany loretańskim). Szpital przez cały czas służył za miejski przytułek. Szpitalem zarządzała *gospodyni szpitalna*, której pensjonariusze musieli oddawać codziennie całą zebraną jałmużnę. Do pomocy w szpitalu władze miejskie przysyłały jej codziennie paru miejskich pachółków. Nie było stałego lekarza, leczeniem zajmowali się bonifratrzy.

Do obu szpitali przyjmowano chorych i kalekich tylko z Zamościa, przedmieść lub zamojskiej parafii, a przynajmniej z terenu Ordynacji Zamojskiej. W 1808 r. prepozytura posiadała dwa szpitale: *Szpital przy S. Katarzynie stary z Drzewa pod Gontami o 2ch izbach z kominem plecionym-nic niewart zupełnie oraz Szpital 2gi na Przedmieściu Lwowskim zwany Loretański o 5ciu izbach y komorze z kominami murowanymi stary ale teraz odreparowany-nowo pobity czas ieszcze iakiś stać będzie-innej Reparacyi niewart,*

przy nim Chałupka mała z Drzewa w słupy wystawiona, słomą poszyta o izdebce tylko iedney z kominem plecionym nic nie warta.

Prepozyta wybierało gremium w składzie: wójt zamojski z ławnikami, wikariusze kolegiacy, kapelani i mansjonarze.

prepozyt generalny szpitali zamojskich i proboszcz szpitalny – prepozyt i proboszcz ksiądz Antoni Piecek, od maja 1773 r. komendarz (tymczasowy administrator) – ksiądz Jan Wojciechowski, od lipca 1773 r. prepozyt i proboszcz ksiądz Stanisław Dąbkowski

Szpital skarbowy Ordynacji w Zamościu

Austriacy oddali w 1798 r. zdewastowany budynek byłego szpitala miejskiego Ordynacji. Po wyremontowaniu części pomieszczeń został tu utworzony w 1799 r. szpital przeznaczony dla urzędników i służby Ordynacji Zamojskiej.

lekarz – od 1799 r. dr Carolux Heffele

Szpital kościoła św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy

Na Przedmieściu Lubelskim znajdował się szpital kościoła św. Katarzyny. Kapelan tego kościoła, ksiądz Baltazar Dulewski w 1764 r. wzniósł nowy drewniany szpital o dwóch izbach. Od 1780 r. w kościele znajdowała się parafia wojskowa. Po 1784 r. szpital został przejęty przez prepozyturę zamojską. Przy kościele znajdował się cmentarz, którego ogrodzenie miało być murowane, w 1808 r. *iuż Fundamenta w części założone, w reszcie Parkan z Drzewa, częścią z Żerdzi, częścią z Chrustu.* Przy cmentarzu stała szopa na sprzęty, wykorzystywana na trupiarnię, oraz *Chałupka dla kopacza-z Drzewa-pod Gontami o izbie y komorze.*

Przy cerkwi parafialnej Bazyljanów pw. św. Mikołaja w 1808 r. był cmentarz, użytkowany wspólnie z parafią kolegiacką.

Instytut Ubogich Chrześcijan w Zamościu

Początkowo w Galicji nie było żadnych przepisów dotyczących ubogich. Opiekę nad nimi miał sprawować Kościół, a żebractwo nie podlegało karom. Na podstawie rozporządzenia gubernatora z 31 maja 1773 r. należa-

ło chwytać włóczęgów oraz podejrzane osoby i odstawiać do najbliższej komendy wojskowej.

Władze austriackie starały się o ustabilizowanie sytuacji *ludności wędrowniej*, utrzymującej się z jałmużny lub prac dorywczych. Uniwersał z 31 października 1785 r. mówił: *1 Iż ci którzy włóczęgów kraioowych, lub inną iako chołotę bez służby i sposobu do życia będącą przytrzymają przyzwoicie na worku [kara grzywny] lub na ciele [chłosta] nieodpuszczenie [obowiązkowo] ukaranie być powinni. 2 Iż tak zwani Cyganie nawet za użyciem potrzebnych przynaglających środków do osiedlenia przymuszany, przeciwstawiający się zaś poza Kray wystani być mają i to nazwisko Cygani za zniesione uznaje się.* Wprowadzono obowiązek posiadania paszportu. Kto nie miał go, był uważany za włóczęgę, a tego oddawano do wojska.

Na podstawie uniwersału z 3 listopada 1786 r. *względem hodowania prawdziwych ubogich* władze lokalne musiały dać zatrudnienie bezrobotnym ubogim, natomiast parafie wspierać niezdolnych do pracy. Niezdolnym do pracy zezwalało na utrzymywanie się z jałmużny. Władze lokalne miały obowiązek pomagania parafiom – gdy odmawiały podjęcia obowiązku, urząd cyrkularny miał je przymusić. W Zamościu dla ubogich, dla których nie było miejsca w istniejących szpitalach, władze wyznaczyły kościoły w mieście i na przedmieściu, gdzie mogli się utrzymywać z jałmużny. Zostały im wydane specjalne identyfikatory.

W miastach miały powstać instytuty ubogich, na ich utrzymanie przeznaczono fundusze zlikwidowanych bractw opiekujących się ubogimi. Wzorem Lwowa, aby pozbyć się żebraków z ulic miasta, cyrkularzem z 3 i 20 lipca 1786 r. starosty cyrkułu Kohlmanhubera powołano Instytut Ubogich Chrześcijan w Zamościu. Nieurodzeni w mieście nie mogli korzystać z opieki, musieli natychmiast je opuścić. Instytut przejął w końcu XVIII w. szpital ruski na Przedmieściu Lwowskim. W 1808 r. był przy nim cmentarz, *gdzie zmarłych w Szpitalu Ubogich grzebią, okopany, przy nim Chałupka dla kopacza-stara-pod słomą-z kominem plecionym-nie warta reperacji.* Na tym cmentarzu chowano też zmarłych w szpitalu sióstr miłosierdzia.

Szpital żydowski

Żydowski szpital (przytułek), zwany hekdyszem, znajdował się w drewnianym budynku przy bożnicy. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z drugiej połowy XVIII w.

Lazaret został utworzony w 1800 r. przez zamojskiego rabina Hersza Schiffa. Pensjonariuszami opiekowali się *dozorcy chorych*: Chaim Ruf i Leib Kalech. Szpital nadzorował *szkolnik (szames)* Izrael Stern.

Szpital ruski

Na Lwowskim Przedmieściu, obok cerkwi Wniebowstąpienia Pańskiego, znajdował się w nowym, drewnianym budynku szpital ruski (przysłupek dla biednych i chorych). Był pod nadzorem bazylianów. Po zamknięciu cerkwi w 1791 r. szpital został przejęty przez Instytut Ubogich Chrześcijan. Ze sprzedaży części ogrodów otaczających cerkiew utworzono fundusz na jego utrzymanie.

Zamojskie łaźienki (1803–1809)

Łazienki wznosił na swoim gruncie zamojski obywatel Johann Wilcke. Znajdowały się tam, gdzie obecnie znajduje się ujęcie wody „Łabuńka” przy ul. Kruczej. Miały szansę przeistoczyć się w uzdrowisko, ze względu na występowanie na miejscu naturalnych surowców leczniczych (wglębnych wód mineralnych i pokładów borowiny) oraz właściwości klimatycznych. Kres łaźienkom i przyszłemu sanatorium położyła w 1809 r. wojna, a następnie rozbudowa twierdzy.

XI

Żydzi

Austriacy utrzymali kahały z ich jurysdykcją nad Żydami. W pierwszych latach okupacji starali się doprowadzić do zmniejszenia liczby Żydów, zwłaszcza ubogich. Bez przeszkód udzielali im zgody na dobrowolną emigrację. Uniwersał z 8 marca 1773 r. nie pozwalał Żydom żenić się bez zgody gubernium; rabin dający ślub podlegał karze. Żydzi zaczęli zawierać małżeństwa rytualne, które początkowo były tolerowane. Władze nakazywały starszym kahalnym i przełożonym synagog natychmiastowe usunięcie żebraków niemających środków do życia. Uniwersałem z 25 lutego 1774 r. pogłównie żydowskie od 1 maja tego roku zostało dwukrotnie podwyższone, kto nie mógł go opłacić jako żebrak (*Betteljuden*), był pod eskortą odwożony do granicy Rzeczypospolitej. Tam dochodziło często do walki, ponieważ w Rzeczypospolitej było dość ubogich Żydów i nie chciano ich wpuszczać. To dlatego w cyrkule zamojskim bogaci Żydzi

płacili podatki za ubogich, a do cyrkułu przekazywano fikcyjne listy usuniętych biedaków (*pauperów*). Od 1783 r. nie tylko kahały, ale też dominia miały pod karą grzywny donosić do cyrkułu o żydowskich biedakach. Każdemu donosicielowi przyznawano trzecią część ściągniętej kary.

Na podstawie uniwersału cesarzowej Marii Teresy *Porządek żydowski* z 16 czerwca 1776 r. została utworzona Dyrekcja Żydowska, która składała się z rabina krajowego oraz 12 starszych pochodzących z wyboru. Sześciu rezydowało w Lwowie, a pozostali w cyrkułach. Dyrekcja zajmowała się rozdzielaniem i ściąganiem podatków od Żydów. Prowadziła Główny Sąd Rabinacki we Lwowie jako sąd II instancji odwoławczy od wyroków sądów kahałnych. Sądy działały na podstawie prawa talmudycznego. Dyrekcja nadzorowała lokalnych rabinów i zarządy kahałów. Zmieniono pogłówne na opłatę tolerancyjną, opłacaną od rodziny, na którą nałożono też podatek przemysłowy i majątkowy.

Zakazano rzemieślnikom żydowskim wykonywania prac dla chrześcijan, jeżeli byli chrześcijańscy rzemieślnicy. Ustawa cechowa z 9 maja 1778 r. stawiała żydowskich rzemieślników na równi z partaczami.

Żydowska Dyrekcja Krajowa

starszy w kraju w cyrkule bełskim – Natan Aaron (przebywał w Lwowie)
cyrkularny starszy w cyrkule bełskim – Beniamin Moyses (przebywał w Zamościu)

pisarz chrześcijański – Josef Paar (w Zamościu)

pisarz żydowski – Jochim Ostrow (w Zamościu)

śługa kancelarii – Wolfgang Schix (w Zamościu)

pisarze chrześcijańscy (w kahałach) – Johann Ernst, Andreas Six, Theodor Gryndel, Johann Magg, Adam Wilkowitz, Anton Reynieger, Johann Swoboda, Franz Winter, Leonard Besztendig, Karl Bek, Jakob Abendroth, Josef Hybner

Ponieważ Żydzi nie umieli pisać po niemiecku, w każdym kahałe utrzymywano pisarza chrześcijańskiego do prowadzenia korespondencji z władzami.

W okręgu bełskim do 1789 r. znajdowały się kahały: Zamość z podległymi mu gminami w Szczebrzeszynie, Krasnobrodzie i Grabowcu; Hrubieszów (Kryłów, Uchanie, Horodło); Tyszowce (Łaszczów, Komarów); Tarnogród (Józefów, Cieszanów); Tomaszów (Narol, Lipsko).

Cesarz Józef II uważał, że samorząd żydowski jest państwem w państwie, pochłania zbyt duże koszty oraz umożliwia nadużycia podatkowe

i finansowe. Dlatego uniwersałem z 7 lipca 1785 r. do końca tego miesiąca została zniesiona Dyrekcja Żydowska i starsi rabini w dystryktach. Nakazano w każdym kahale wybrać sześciu kandydatów i przekazać ich listę do cyrkułu, który trzech z nich wyznaczyć miał do sprawowania władzy. Rabinów pozbawiono władzy sądowej, Żydów poddano sądom powszechnym.

Dyrekcja jatek żydowskich

Uniwersałem z 16 września 1784 r. został wprowadzony 1 listopada podatek od konsumpcji mięsa koszernego. Został zniesiony do tej pory pobierany podatek prywatny od mięsa koszernego (krupki). Jeżeli Żyd nie zapłacił podatku, to znaczyło, że nie stać go było na wyżywienie, i jako żebrak miał być wyrzucony z kraju. Podatek wybierał przełożony kahału i co kwartał wpłacał do kasy cyrkułowej. Jeżeli zachodziła potrzeba powołania w mieście urzędnika do poboru podatku, koszty utrzymania ponosił kahał.

Uniwersałem z dniem 1 stycznia 1788 r. wprowadzono dla wszystkich Żydów niemieckie nazwiska. Dla rodziny wybierał je ojciec, dla sierot opiekun. Bez opłacenia urzędników Żyd otrzymywał ośmieszające nazwisko. Nadawanie nazwisk oraz przymusowe nauczanie niemieckiego w szkołach żydowskich miało doprowadzić do ich germanizacji. Austriacy uważali jidisz za żargon języka niemieckiego. Uniwersał z 19 lutego 1788 r. zakazywał noszenia wyróżniającego stroju żydowskiego. Po grudniu 1790 r. noszący go narażał się na karę więzienia.

Uniwersał tolerancyjny z 7 maja 1789 r. znosił różnice prawne pomiędzy Żydami a chrześcijanami, przyznawał publicznym synagogom prawa, jakie posiadały kościoły. Prywatne domy modlitwy miały płacić podatek dla normalnych szkół. W miejsce zlikwidowanych kahałów wprowadzono gromadę (gminę wyznaniową). Od sierpnia 1789 r. w cyrkułe zamojskim były gminy żydowskie: 1. Zamość, 2. Szczebrzeszyn, 3. Grabowiec, 4. Hrubieszów, 5. Tarnogród, 6. Tyszowce, 7. Łaszczów, 8. Józefów, 9. Krzeszów, 10. Tomaszów. W każdym cyrkułe miał być tylko jeden rabin – w mieście cyrkularnym – który prowadził w języku niemieckim rejestr urodzeń, ślubów i zmarłych. W pozostałych gminach byli tylko szkolnicy. Zakazano rabinom rzucania klątwy i czynności przynależnych do sądów. Jedynie oni mogli nosić wyróżniający strój. Gromada odpowiadała za płacenie podatków i pobór rekrutów. Przyjęto Żydów do cechów na równych prawach z chrześcijanami.

Każda gromada miała swoich przełożonych wybieranych co trzy lata (zawsze 15 września) przez wszystkich właścicieli domów. Wybierano sześciu kandydatów i przedstawiano do cyrkułu, który trzech z nich mianował na stanowiska. Wprowadzono osobne dla Żydów szkoły trywialne, główne i normalne. Przy każdej gromadzie miała powstać szkoła niemiecka na wzór szkół narodowych.

Władze kahału zamojskiego (na początku XIX w.)

rabin cyrkułowy – Schulem Ehrlich

starszy żydowski (magister żydowski) – Abraham Cwirn

łaźnik (utrzymujący mykwę) – Herszko Ćwirn

szkolnik (szames) – Izrael Stern

pisarz kahalny – Genel Leibowicz

kaznodzieja – Jacob ben Wolf Kranz, zwany Maggidem z Dubna (zm. w Zamościu 18 grudnia 1804 r.), przed 1810 r. Mordko Mittag (w drugiej dekadzie XIX w. bakalarz)

Pod koniec XVIII w. żydowska gmina zamojska stała się drugim co do wielkości po Warszawie ośrodkiem haskali (oświecenia żydowskiego) w centralnej Polsce.

XII

Niemcy

1 października 1774 r. został wydany uniwersał zachęcający kupców i rzemieślników wyznania katolickiego, unickiego i ormiańskiego do osiedlenia się w Galicji. Niemcy wyznania rzymsko-katolickiego nie tworzyli odrębnych parafii, przynależeli do najbliższej istniejącej (w Zamościu do kolegiackiej). Uniwersał z 24 września 1785 r. dopuszczał wprowadzenie innego języka w kościele niż dotychczas używany. Dla urzędników oraz kolonistów od października 1785 r. utrzymywano w kolegiacie wikariusza znającego język niemiecki, księdza Michaela Barnego.

Uniwersał z 1 października 1774 r. zezwalał na osiedlenie się protestanckim kupcom i rzemieślnikom we Lwowie, w Jarosławiu, Zamościu i Zaleszczykach. Zwolnieni byli z opłat za uzyskanie prawa miejskiego i przystąpienie do cechu i płacenia podatków przez sześć lat, nie podlegali też poborowi do wojska.

Kolejni osadnicy niemieccy, zarówno katolicy, jak i protestanci, napłynęli po 1781 r. Ich osadzaniem w miastach zajmowały się urzędy cyrkularne, według zapotrzebowania na rzemieślników deficytowych na swoim terenie. Na miejscu koloniści byli objęci opieką medyczną przez lekarzy wojskowych. Do czasu znalezienia mieszkania i warsztatu lokowano ich w poklasztornych budynkach. Cyrkuły wypłacały im zapomogi oraz dawały darmową żywność. Była to różna zbieranina zwabiona szansą szybkiego wzbogacenia się w *galicyjskim eldorado*. Nie budowano dla nich domów, osiedlano w odebranych Żydom. Były to domy wypędzonych Żydów, którzy pożenili się bez pozwolenia gubernium (ustawa z 1773 r.).

Uniwersał z 4 sierpnia 1785 r. wstrzymywał napływ nowych osadników. W Zamościu osiedliło się 28 rodzin (więcej niż we Lwowie). Większość kolonistów pochodziła z południowych Niemiec, dlatego ludność nazywała ich *Szwabami*; z czasem stało się pejoratywnym określeniem Niemca.

Zbór w Zamościu

W Zamościu (mieście prywatnym) protestanci koloniści nie otrzymali zgody na budowę zboru. Mogli je budować we Lwowie, w Jarosławiu, Zaleszczykach, Białej i Pogórzu. Zamojska kolonia protestancka spotykała się na modlitwy w kaplicy urządzonej w prywatnym mieszkaniu. Od 1776 r. na Przedmieściu Lwowskim istniał cmentarz protestancki.

Od 16 października 1778 r. istniała w Lwowie pierwsza parafia luteńska, z pastorem Ephraimem Gottlobem Hoffmannem. Pastor opiekował się też wspólnotami wiernych w Brodach, Zaleszczykach i Zamościu, które odwiedzał dwa razy do roku. Udzielał chrztów we Lwowie, początkowo – w 1779 i 1780 r. – były dwa chrzty rocznie, w 1784 r. już 27. Zmarł w Zamościu podczas wizyty pasterskiej 22 maja 1787 r. Po jego śmierci pastorem i starszym gminy lwowskiej został Josef Paulini, który nadal opiekował się zamojską wspólnotą. Został mianowany uniwersałem cesarskim z 7 listopada 1804 r. *superintendentem Galicji*. Zmarł we Lwowie 16 stycznia 1806 r., po jego śmierci pastorem i starszym gminy lwowskiej został Samuel Bredetzky, który jednocześnie zarządzał wszystkimi wspólnotami w Galicji. Superintendentem w Galicji mianowany został 29 stycznia 1808 r.

13 października 1781 r. został wydany uniwersał tolerancyjny, który obejmował luteran, kalwinów i prawosławnych. Zapewniał różnorodność swobodę wykonywania kultu. Z własnych funduszy mogli teraz wznosić zbory i utrzymywać pastorów. Zbór nie mógł wyglądać jak kościół z głównym wejściem od ulicy i wieżą z dzwonami. Przy pomocy

Hofrata Ernsta Traugotta von Kortuma ze Lwowa w swojej kamienicy (obecnie Rynek Wielki 12) Gottfried Kahl w 1807 r. ufundował zbór, przy którym powstała parafia z pastorem. Kamienicę zapisał Zgromadzeniu Ewangelickiemu w Zamościu, które istniało jeszcze w 1867 r.

pastor – *Johann Schuchart* (Szuchart)

Od 1792 r. w Zamościu zamieszkiwał kupiec – muzułmanin (Tatar) Mustafa Chaldecki.

XIII Ordynacja Zamojska

Zamość od początku powstania był miastem stołecznym z siedzibą ordynata i Zarządu Ordynacji. Rada Ekonomiczna Ordynacji Zamojskiej została powołana pismem nadesłanym 27 września 1772 r. z Tulczyka przez Jana Jakuba Zamoyskiego, w składzie: generalny komisarz i czterech komisarzy, jeden do spraw miast, pozostali wsi. Zarządzała kolegialnie, zbierała się trzy razy w roku. Jej polecenia wykonywali ekonomowie generalni, którzy nadzorowali przydzielony teren Ordynacji. Pomocnikami i doradcami ordynata byli burgrabiowie.

burgrabiowie – *Franciszek Dzierżanowski*, od 1778 r. *Andrzej Wyszyński*

Rada Ekonomiczna

komisarze generalni – od 1772 r. *Karol Lipski*, od 1787 r. *Aleksander Daszkiewicz*, od 1790 r. *Joachim Owidzki*, od 1796 r. *Jędrzej Chyliński*, od 1800 r. *Antoni Karski*

komisarze – *Franciszek Dzierżanowski* (zajmował się miastami), *Andrzej Wyszyński* (w 1778 r. mianowany burgrabią przez *Andrzeja Zamoyskiego*), *Jędrzej Chyliński* (po rezygnacji *Dzierżanowskiego* zajmował się miastami) i *Wojciech Zakrzewski* (sprawy wsi)

między sesjami czynności urzędowe pełnili *Lipski* i *Chyliński*

notariusz Zarządu Ordynacji – *Jan Gruszecki*, przed 1806 r. *Franciszek Sokalski* do dyspozycji rady było czterech **kozaków (gońców)** rekrutowanych z dragonów

ekonomowie generalni – *Franciszek Mianowski* (działał w okolicach Zamościa), *Wojciech Modrzejewski* (tereny OZ pod zaborem), *Wojciech Wierzbowski* (tereny OZ w Rzeczypospolitej)

Na obszarach wiejskich w Ordynacji działały gminy administracyjno-sądowe z wójtem. Jego obowiązkiem było pilne wykonywanie rozkazów rady oraz zajmowanie się sprawami porządkowo-policyjnymi i samopomocą.

Najniższą jednostką terenowej administracji okupacyjnej podległą pod cyrkuł było dominium, które składało się z jednej lub kilku wsi jednego właściciela. Sprawował on władzę z tytułu przysługującego mu zwierzchnictwa nad poddanymi. Dominium prowadziło ewidencję ludności, dostarczało rekrutów i podwoły dla wojska, pobierało podatki i dostarczało je do kasy. Funkcję urzędnika właściciel mógł wypełniać osobiście lub poprzez swoich oficjalistów. W 1782 r. zostali ustanowieni w dominiach mandatariusze (fachowi urzędnicy), którzy byli na ich utrzymaniu. Byli powoływani przez cyrkuły na podstawie konkursu, nie można ich było usunąć bez zgody cyrkułu.

Austriacy panujący w Galicji system pańszczyzny określali jako *niewolnictwo*. Cesarzowa Maria Teresa 3 czerwca 1775 r. wydała uniwersał o zniesieniu uciemieżeń poddanych, zakazano odrabiania pańszczyzny w niedziele i święta, zwolniono z obowiązku zakupu gorzałki w karczmie dworskiej, bicia chłopów za niewielkie przewinienia przez oficjalistów dworskich. Chłopi mogli się na nich poskarżyć w najbliższym urzędzie.

W 1781 r. umożliwiono chłopom wnoszenie skarg od decyzji swoich panów. Z powodu napływu znacznej ich liczby starostowie wyznaczali nieetatowych pisarzy skarg chłopskich, najczęściej byli nimi urzędnicy wydaleny ze służby. W cyrkule zamojskim chłopi zaczęli prowokować ekonomów do bicia, aby ich zaskarżyć. Starosta Kohlmanhuber chciał za to wystawiać chłopów pod pręgierzem w Zamościu.

Kolejny uniwersał, z 25 kwietnia 1782 r., o zniesieniu poddaństwa osobistego przyznawał prawo wychodu (ograniczone przepisami werbunkowymi), swobody zawierania związków małżeńskich, znosił obowiązek służby dzieci chłopskich w dworze. Ustalał kary, które mogli nakładać na chłopów oficjaliści dworscy: areszt o chlebie i wodzie, roboty za karę, areszt i praca w kajdanach, wyrugowanie z domu i gruntu (pod pewnymi warunkami).

Uniwersał z 5 stycznia 1784 r. wprowadzał odpowiedzialność właścicieli za szkody wyrządzone chłopom przez ich oficjalistów, które miały być natychmiast wyrównane. Na podstawie uniwersału o powinnościach roboczych z 16 czerwca 1786 r. wymiar pańszczyzny ograniczono do trzech dni w tygodniu. Jak twierdził starosta zamojski Kohlmanhuber, *chłop galicyjski miał radować się chwilą, w której rząd austriacki wyzwolił go z niewoli szlacheckiej*.

Władze miasta Zamościa (do 1785 r.)

Do 1785 r. utrzymano dawne władze miejskie, obieralny co roku magistrat, w którego składzie znajdowali się miejscowi obywatele.

Burmistrz z radą

1772 r.

burmistrzowie (pełnili obowiązki wymiennie według numerów) – 1. Teodor Pikuziński, 2. Wojciech Ulitowski, 3. Jan Szyc, 4. Maciej Adamowski
rajcy – Janusz Łękawski, Antoni Makuchowski, Mateusz Sień, Wojciech Sandek, Sylwester Uściński, Kazimierz Kaliszkievicz

1773 r.

burmistrzowie – 1. Teodor Pikuziński, 2. Kazimierz Kaliszkievicz, 3. Maciej Adamowski, 4. Sylwester Uściński
rajcy – Albert Sundacki, Mikołaj Sagalski, Adam Fijałkowski, Andrzej Białkiewicz (występuje zawsze z określeniem Honorator – zacny)

1774 r.

burmistrzowie – 1. Teodor Pikuziński, 2. Kazimierz Kaliszkievicz, 3. Maciej Adamowski, 4. Sylwester Uściński
rajcy – Wojciech Ulitowski, Antoni Matuszewski, Aleksander Ligajewski, Mikołaj Sagalski, Adam Fijałkowski

1775 r.

burmistrzowie – 1. Wojciech Ulinowski, 2. Jan Szyc, 3. Antoni Makuchowski, 4. Sylwester Uściński
rajcy – Adam Fijałkowski, Mikołaj Sagalski, Aleksander Ligajewski

1776 r.

burmistrzowie – 1. Jan Szyc, 2. Antoni Makuchowski, 3. Sylwester Uściński, 4. Adam Fijałkowski,

senior – Teodor Pikuziński

rajcy – Mikołaj Sagalski, Kazimierz Kaliszkiewicz, Aleksander Ligajewski

1777 r.

burmistrzowie – 1. Jan Szyc, 2. Antoni Makuchowski, 3. Adam Fijałkowski, 4. Sylwester Usiński

senior – Teodor Pikuziński

rajcy – Mikołaj Sagalski, Andrzej Białkiewicz

1778 r.

burmistrzowie – 1. Wojciech Ulitowski, 2. Jan Szyc, 3. Antoni Makuchowski

senior – Teodor Pikuziński

rajcy – Sylwester Uszyński, Adam Fijałkowski

1779 r.

burmistrzowie – 1. Adam Fijałkowski, 2. Antoni Makuchowski, 3. Mikołaj Sagalski, 4. Andrzej Koziarski

senior – Teodor Pikuziński

rajcy – Kazimierz Kaliszkiewicz, Sylwester Usiński, Andrzej Białkiewicz, Stanisław Radajewski, Aleksander Ligajewski

1780 r.

burmistrzowie – 1. Jan Szyc, 2. Adam Fijałkowski, 3. Antoni Makuchowski, 4. Kazimierz Kaliszkiewicz

rajcy – Sylwester Usiński, Aleksander Ligajewski, Adalbert Koziarski, Mikołaj Sagalski, Andrzej Białkiewicz, Stanisław Radajewski

1781 r.

burmistrzowie – 1. Jan Szyc, 2. Adam Fijałkowski, 3. Sylwester Usiński

rajcy – Kazimierz Kaliszkiewicz, Mikołaj Sagalski, Andrzej Białkiewicz

1782 r.

burmistrzowie – 1. Jan Szyc, 2. Adam Fijałkowski, 3. Sylwester Usiński

rajcy – Kazimierz Leganowski, Andrzej Białkiewicz, Józef Nowacki, Piotr Bernacki

1783 r.

burmistrzowie – 1. Jan Szyc, 2. Adam Fijałkowski, 3. Sylwester Usiński, 4. Kazimierz Kaliszkievicz,
rajcy – Antoni Makuchowski, Aleksander Ligajewski, Mikołaj Sagalski, Andrzej Białkiewicz, Andrzej Koziarski, Józef Kowalski, Piotr Bernacki

1784 r.

burmistrzowie – 1. Kazimierz Kaliszkievicz, 2. Antoni Makuchowski, 3. Sylwester Usiński, 4. Mikołaj Sagalski
rajcy – Andrzej Białkiewicz, Andrzej Koziarski, Józef Kowalski, Piotr Bernacki

1785 r.

burmistrzowie – 1. Jan Szyc, 2. Andrzej Białkiewicz, 3. Mikołaj Sagalski
rajcy – Antoni Makuchowski, Adam Fijałkowski, Andrzej Koziarski

Wójt z ławą

1772 r.

wójt – Antoni Zieliński
landwójt (podwójci) – Mikołaj Sagalski
ławnicy – Stanisław Radajewski, Aleksander Ligajewski, Karol Kumnicki, Karol Lipski, Andrzej Koziarski, Andrzej Białkiewicz (ławnik i notariusz), Laurenty Barfus, Antoni Jezierski

1773 r.

wójt – Antoni Zieliński
ławnicy – Stanisław Radajewski, Karol Kumnicki, Andrzej Koziarski, Józef Kowalski, Józef Fijałkowski, Karol Lipski, Piotr Bernacki, Antoni Jezierski

1774 r.

wójt – Antoni Zieliński

landwójt – Andrzej Białkiewicz

ławnicy – Stanisław Radajewski, Karol Lipiński, Karol Kumnicki, Wojciech Kopa-
czyński, Józef Kowalski, Antoni Jeziński, Józef Fijałkowski, Mikołaj Nagurzyński

deputat do trybunału – Mikołaj Sagalski

1775 r.

wójt – Adam Fijałkowski

landwójt – Andrzej Białkiewicz

ławnicy – Stanisław Radajewski, Mikołaj Lipowski, Józef Kowalski, Józef Fijał-
kowski, Karol Kumnicki, Marcin Siedzieniewski

deputat do trybunału – Mikołaj Sagalski

1776 r.

wójt – Antoni Zieliński

landwójt – Andrzej Białkiewicz

ławnicy – Stanisław Radajewski, Mikołaj Lisiński, Józef Kowalski, Karol
Kumnicki, Andrzej Koziarski, Józef Fijałkowski, Michał Nowacki, Wojciech Uli-
towski (ławnik i notariusz)

deputat do trybunału – Andrzej Białkiewicz

1777 r.

wójt – Antoni Zieliński

landwójt – Stanisław Radajewski

ławnicy – Mikołaj Lisiński, Józef Fijałkowski, Piotr Bernacki, Michał Skibiński,
Maciej Śliwiński,

deputat do trybunału – Andrzej Białkiewicz i Józef Fijałkowski

1778 r.

wójt – Antoni Zieliński

landwójt – Mikołaj Sagalski, Andrzej Białkiewicz

ławnicy – Stanisław Radajewski, Mikołaj Lisiński, Józef Kowalski, Józef Fijał-
kowski, Karol Kumnicki, Marcin Siedzieniewski

deputat do trybunału – Józef Kowalski

1779 r.

wójt – Jan Szyc zamiennie z Antonim Zielińskim

landwójt – Piotr Bernacki

ławnicy – Józef Kowalski, Józef Fijałkowski, Franciszek Roszkowski, Maciej Niwiński, Szymon Drozdowski, Sylwester Usiński, Grzegorz Rosołowski, Wojciech Jaworowicz

1780 r.

wójt – Antoni Zieliński

landwójt – Piotr Bernacki

ławnicy – Józef Kowalski, Józef Fijałkowski, Michał Skibiński, Sylwester Usiński, Franciszek Roszkowski, Grzegorz Rosołowski, Michał Jurkowski, Szymon Drozdowski, Wojciech Jaworowicz

notariusz – Wojciech Koziarski

1781 r.

wójt – Antoni Zieliński

landwójt – Józef Fijałkowski

ławnicy – Franciszek Roszkowski, Wojciech Jaworowicz, Józef Pikuziński, Paweł Okunioski

1782 r.

wójt – Antoni Zieliński

landwójt – Józef Fijałkowski i Szymon Drozdowski

ławnicy – Franciszek Roszkowski, Antoni Makuchowski, Michał Skibiński, Mateusz Koziółkiewicz, Wojciech Jaworowicz, Karol Kumnicki

1783 r.

wójt – Antoni Zieliński

landwójt – Józef Fijałkowski

ławnicy – Michał Skibiński, Franciszek Roszkowski, Michał Juśkiewicz, Szymon Drozdowski, Józef Pikuziński, Wojciech Jaworowicz, Paweł Okunioski, Marcin Koziółkiewicz

1784 r.

wójt – Jan Szyc

landwójt – Antoni Zieliński

ławnicy – Józef Fijałkowski, Franciszek Roszkowski, Michał Skibiński, Józef Pikuziński, Maciej Niwiński, Michał Jurkiewicz

1785 r.

wójt – Antoni Zieliński

ławnicy – Józef Pikuziński, Michał Jurkiewicz, Wojciech Jaworowicz, Paweł Okunioski

W Zamościu był kwatermistrz miejski, który wyznaczał kamienice do kwaterunku wojskowego oraz przedmieszczan do podstawienia podwód dla wojska.

kwatermistrz – Baltazar Markiewicz

Szlachetny Magistrat Wolnego Miasta Zamościa (1785–1809)

W 1785 r. wprowadzono nową organizację władz miejskich. Co cztery lata kolegium elektorów, powołanych w drodze losowania spośród mieszkańców posiadających obywatelstwo (właściciele nieruchomości i majstrów cechowych), wybierało magistrat w składzie: burmistrz, dwóch rajców, syndyk i kasjer. Jeżeli dobrze pełnili funkcje, to na podstawie uniwersału z 26 lipca 1790 r. cyrkuły przedłużały im kadencję bez wyborów. W 1792 r. Radę Miejską przekształcono w wybieralny wydział, który kontrolował miejską gospodarkę. Od 1805 r. członkowie magistratu pochodzili z nominacji władzy, dokonanej na podstawie konkursu dla kandydatów. Magistrat był najniższą jednostką władzy okupacyjnej, podległą pod cyrkuł. Uniwersał z 3 września 1789 r. nakazywał używanie w magistratach języka niemieckiego.

burmistrz – od 1785 r. Antoni Zieliński, od 1788 r. Adam Fijałkowski, od 1798 r. Bartłomiej Zientkowski

rajcy – od 1785 r. Andrzej Białkiewicz i Michał Skibiński, od 1788 r. Andrzej Białkiewicz i Antoni Zieliński, od 1796 r. Franciszek Pustka i Andrzej Białkie-

wicz, od 1804 r. Kazimierz Doroszewski i Franciszek Pustka, od 1808 r. Antoni Makuchowski, i Mikołaj Drozdowski

syndyk – Józef Pikuziński, od 1791 r. Andrzej Białkiewicz, od 1792 r. Franciszek Pustka, od 1796 r. Jan Lissowski, od 1799 r. Wojciech Uszyński, od 1805 r. Jan Kropielnicki

kasjer – Marcin Koziółkiewicz, od 1787 r. Piotr Wesołowski, od 1792 r. Marcin Pachucki

kancelista – Michał Czerkaski i Wincenty Franchi, od 1787 r. Honorat Lisinski, od 1789 r. Sebastian Morawski i Franciszek Pustka, od 1793 r. Sebastian Morawski i Franciszek Śliwiński, od 1797 r. Franciszek Śliwiński i Mateusz Meldon, od 1799 r. Franciszek Śliwiński i Wojciech Uszyński, od 1800 r. Franciszek Śliwiński i Michał Makuchowski, od 1802 r. Michał Makuchowski i Józef Welki, od 1804 r. Kazimierz Doroszewski i Józef Welki, od 1806 r. Kazimierz Doroszewski i Piotr Rogani

kancelista i registrar – Franciszek Ullitowski, od 1806 r. Kazimierz Gierlachowski

woźny – Tomasz Tarnawski, od początku XIX w. Paweł Laskowski (woźny w biurze burmistrza)

kwatremistrz miejski (był inspektorem policji, ponadto od 1786 r. komisarzem od ognia) – Michał Młynarski

Straż ogniowa

W Zamościu nie było stałej straży, w gaszeniu pożaru obowiązkowo brali udział wszyscy mieszkańcy. Za odmowę groziła kara śmierci przez ścięcie. Uniwersał *Ognia porządek dla miast i miasteczek* z 28 lipca 1786 r. normował sprawy budowlane. Magistrat miał nadzorować budowę domów, które mogli wznosić tylko fachowcy budowlani pod nadzorem architekta. Czyszczenie kominów było obowiązkowe, kominarze powiadamiali magistrat w przypadku uniemożliwienia czyszczenia oraz o kominach i piecach stwarzających niebezpieczeństwo pożaru. Każdy dom musiał być wyposażony na strychu w beczkę z wodą oraz wiadra lub konwie, a na dachu w drabinę i osekę (bosak – aut.).

Należało utworzyć stanowisko komisarza od ognia, który dwa razy w roku dokonywał przeglądu wszystkich domów, oraz powołać *nocnych stróżów od ognia*, którzy przebywali na wieży, w przypadku jej braku patrolowali ulice.

Należało zakupić sprzęt gaśniczy i w ciągu czterech tygodni od wydania uniwersału przesłać spis do cyrkułu, który mógł nakazać ich

uzupełnienie. Musiał zostać opracowany plan akcji gaśniczej, w którym należało zawczasu przydzielić poszczególnym cechom rodzaj zajęć przy gaszeniu oraz określić, z jakimi narzędziami powinny stawiać się do pożaru. Akcją gaśniczą dowodzili burmistrz oraz komisarz od ognia. Przy pożarze musiał być cyrulik do udzielania pomocy.

Sikawka z wężem została w Zamościu zakupiona w 1786 r.; jeszcze w 1783 r. posiadały ją tylko Lwów, Jarosław i Rzeszów. Sześć studni miejskich wykorzystywano w czasie pożaru jako punkty czerpania wody. Na wieży ratusza było stanowisko stróża od ognia, który po zauważeniu pożaru bezzwłocznie zaczynał bić w dzwony. Komisarz od ognia Michał Młynarski i kominiarz policyjny Józef Angar kontrolowali domy pod względem zabezpieczenia przeciwpożarowego.

XIV

Wojna w 1809 r.

26 października 1805 r., w celu powiększenia armii, wezwano do służby na czas wojny oficerów dymisjonowanych i tych co sprzedali swoje rangi oraz inwalidów czynnych. Uniwersał z 9 stycznia 1807 r. nakazywał urlopowanym żołnierzom zgłoszenie się do 1 lipca w swoich pułkach. Po tym terminie mieli być uważani za dezerterów. W styczniu 1809 r. przeprowadzono w Galicji kilkudniowy pobór. Była to brutalna łapanka na rekrutów, dezerterów i urlopowanych, przeprowadzona przez wojsko oraz władze cywilne. Odezwa cesarza z marca 1809 r. wzywała młodych lekarzy, aby ochotniczo wstępowali do wojska.

Na początku 1809 r. z Ołomuńca przeniesiono do Zamościa 23 liniowy pułk piechoty Grossherzog von Wirzburg.

dowódca – płk *Ferdynand von Sterndahl*, *zastępca* – ppłk *Franz Chiesa*, *dowódcy batalionów* – mjr *Maksymilian Seeliger von Seligen*, mjr *August Sommer von Sommerfeld*, mjr *Richard Salburg*, *sztabkapelan* – *Broschek*, *audytor* – *Straumann*, *adiutant* – *Johann Remele*, *pisarz* – *Gottlieb Enslin*, *lekarz polowy* – dr *Franz Kittner*

W Lublinie od 1808 r. stacjonował 38. liniowy pułk piechoty Wintenberg.

dowódca – płk *Ferdynand von Reinhard*, *zastępca* – ppłk *Ludwik Pieret Biha-in*, *dowódcy batalionów* – mjr *Emanuel Lompert*, mjr *Karl Wautier* (*dowódca*

3. batalionu), *mjr Ludwik Lebzelter von Klasenburg*, **sztabkapelan** – Franz Fajewski, **audytor** – Franz Mitlacher, **pisarz** – Martin Urban, **adiutant** – Franz Heidler, **lekarz polowy** – dr Franz Tschopperrn

W Krakowie od kwietnia 1809 r. stacjonował 55. liniowy pułk piechoty Reuss Greitz.

dowódca – płk Franz Koller, **zastępca** – ppłk Karl Gober, **dowódcy batalionów** – *mjr August Pekkaduk*, *mjr Karl Reinisch*, *kpt Benedykt von Goubau*, **sztabkapelan** – Filip Purghard, **audytor** – Ernest Friedberg, **pisarz** – Simon Jugel, **adiutant** – Wilhelm Thomasius, **lekarz polowy** – dr Franz Dohnal

Od 1808 r. w Siedlcach stacjonował 1. pułk huzarów Kaizer Franz.

dowódca – płk Adam Neipperg, od 1809 r. płk Anton Horvath de Szentgyorgyi, **zastępca** – ppłk Ignaz Gaudagni, **dowódcy dywizjonów** – 1. *mjr Josef Gatterburg*, 2. *mjr Friedrich Hoditz*, 3. *mjr Georg Moscery*, **sztablekarz polowy** – dr Karl Ksermal, **kapelan** – Filip Czirer, **audytor** – Andrzej Elasser, **adiutant** – Johann Czann, **pisarz** – Josef Mitslerling

W styczniu 1809 r., w ramach przygotowań do wojny, utworzono wojska operacyjne (polowe), między innymi Brygadę Lwów gen. mjr. Gabriela (Gabora) von Hertelendy'ego (miejsce postoju dowódcy Lwów). Podlegała pod Lwowską Dywizję feldmarszałka Earla Maksymiliana Merveldta. Brygadę tworzyły garnizony: w Zamościu 3. batalion (cztery kompanie) 23. liniowego pułku piechoty Grossherzog von Wirzburg, w Lublinie 3. batalion (cztery kompanie) 55. liniowego pułku piechoty Reuss Greitz, w Końskowoli 3. batalion (cztery kompanie) 38. liniowego pułku piechoty Wintenberg oraz w Siedlcach 1. pułk huzarów Kaizer Franz (osiem szwadronów). Galicja była terenem rekrutacyjnym następujących pułków piechoty: 23. pp okręg zamojski, 55. pp okręg lubelski, 38. pp okręg krakowski.

Do obrony Galicji w styczniu 1809 r. utworzono wojska obrony terytorialnej, między innymi Brygadę Tarnów, dowódca gen. mjr Bernhard von Grosser (miejsce postoju dowódcy Tarnów). Podlegała pod Galicyjską Terytorialną Dywizję feldmarszałka Merveldta. W jej skład wchodziły oddziały z garnizonów: zamojskiego i lubelskiego. Garnizon zamojski składał się z dywizjonu rezerwowego 23. pp (dwie kompanie, w czasie wojny po 198 ludzi) oraz ściągniętego z Tarnowa dywizjonu rezerwowe-

go 55. pp (dwie kompanie), w Lublinie dywizjon rezerwowy 38. pp (dwie kompanie). Dywizjony rezerwowe wypełniali rekruci, dlatego można było je wykorzystać tylko do służby garnizonowej. Dywizjon z Lublina wycofał się przed polskimi jednostkami do Zamościa 9 maja 1809 r., razem z nim uciekła część austriackich urzędników z rodzinami.

Na początku 1809 r. w cyrkułe zamojskim zaczęły się przygotowania do wojny. Zamość i Sandomierz stały się głównym zapleczem logistycznym VII Korpusu. W marcu z płk. Pulszkim przybyła do Zamościa z lwowskiego departamentu inżynierów i fortyfikacji grupa inżynierów wojskowych: kpt. Ferdynand Frank, oberlejtant Ignaz Ragya, oberlejtant Ignaz von Nikorowicz, oberlejtant Maksymilian Bauer von Eisenneck, oberlejtant Ferdinand Schumann. Z wydziału budowlanego departamentu lwowskiego do nadzorowania prac przybyli: księgowy Andreas Hasslinger, adiunkt księgowy Leopold Jourdaun, kwatermistrz Johann Hasslinger. Dyrekcja fortyfikacyjna nie miała podległego oddziału roboczego. Pod nadzorem kilku szanckaprali (dowódca oberszanckapral Josef Gromy) przy fortyfikacjach pracowało codziennie około 300 przydzielonych z garnizonu żołnierzy i najemnych pracowników cywilnych.

4 maja do obrony Zamościa i Sandomierza skierowano detaszowaną 1. batalion z 16. granicznego pułku piechoty Siedmiogród (1. wołoski pułk graniczny Orlat) pod dowództwem (dowódca pułku) płk. Franza Auftiefferna von Eulenburga. Do Zamościa przesłano trzy kompanie tego batalionu pod dowództwem (dowódca 1. batalionu) mjr. Lorenza von Pettenka. Dowódcy kompanii: kpt. Josef Kowachewich, kpt. Stephan Supplikatz, kpt. Georg Rehland, w każdej kompanii etatowo 219 ludzi, łącznie 657. Była to lekka piechota, która służbę graniczną pełniła w zamian za nadziały ziemi.

Spod Kocka 6 maja z detaszowanego 2. dywizjonu (dwa szwadrony) 1. pułku huzarów, dowódca mjr Friedrich von Hoditz, wysłano do Zamościa pluton huzarów liczący 36 ludzi, dowódca oberlejtant Josef Jaszay.

Na początku 1809 r. skierowano do Zamościa z Galicyjskiej Artylerii Garnizonowej oddział artylerii garnizonowej liczący ok. 30–40 ludzi, komendant oberlejtant Adam Kofty i ppor. Georg Chrystian. Wśród nich byli specjaliści z arsenału, zostało utworzone laboratorium przez fajerwerka Adama Uibela, w którym zaczęto przeprowadzać elaborację granatów i produkować specjalistyczne pociski artyleryjskie. Przesłano też sześć armat żelaznych 6 f, wraz z amunicją.

W końcu kwietnia 1809 r. do wzmocnienia obrony Zamościa przysłano z Ołomuńca (Morawskiej Artylerii Garnizonowej) 10 armat spizo-

wych 3 f. 12 maja 1809 r. z VII Korpusu przysłano kompanię (baterię) pozycyjną artylerii pieszej z 1. czeskiego pułku artylerii polowej. Liczyła 97 ludzi z czterema działami polowymi 6 f i dwoma haubicami 7 f na kamień, dowódca por. Vinzent Schwarzbach.

Łącznie wystawiono do obrony Zamościa 29 dział: armaty 3/4 f – 7 szt. (z arsenału zamojskiego); 3 f – 10 szt., 6 f – 10 szt.; haubice 7 f na kamień – 2 szt. Jednostka ognia do armat: 3 f – 132 kul pełnych, 36 kartaczy, 8 siekańców (schrotbischen); 6 f – 160 kul pełnych, 28 kartaczy; do haubic 7 f – 80 granatów, 3 kule ogniste, 10 siekańców.

W maju 1809 r. garnizon austriacki liczył niecałe 2000 ludzi, przy założeniu, że jednostki posiadały pełne stany etatowe. Z tego ok. 800 posiadało wyszkolenie i wolę do walki, pozostali to *jacyś tam rekruci*, jak nazywali ich Austriacy, o niskim morale i pobieżnym przeszkoleniu. Zamość też nie był już twierdzą, tylko doraźnie przygotowanym do obrony umocnionym miastem. Austriacy nie spodziewali się, że na tym drugorzędnym teatrze wojny, posiadając przewagę w siłach i środkach, będą musieli prowadzić działania defensywne. Dlatego polskie dowództwo zdecydowało się na szturm na potencjalnie równorzędnego przeciwnika bez wsparcia artylerii.

Joanna Żubr, fizylier 2. pp, w czasie szturm twierdzy niespodziewanie poprzez poternę w prawym barku Bastionu VII wdarła się na wał kurtyny 7–1, pociągając swoim przykładem grupę żołnierzy. Następnie oczyścili wał z nieprzyjaciela, co umożliwiło otwarcie Bramy Lwowskiej. [...] *gdyśmy wyruszyli w Roku 1809 na Austryaka nabrałam tyle odwagi iż zanic życie comiałam; chociaż cała siła Austryaków opierałaby od Bramy Lwowskiej w Zamościu i obok mnie kilku moich koleguw padło nic mnie iednak ustraszyc niemogło szłam śmiało i byłam pierwsza na murach Fortecy, który moy czyn był podany w tymże Roku do gazet [...]*. Została przedstawiona do odznaczenia Krzyżem Virtuti Militari, ostatecznie z powodu płci nie otrzymała go. Krzyż oraz pensję dymisjonowanego podporucznika przyznał jej w 1828 r. naczelny dowódca WP, wielki książę Konstanty.

O godzinie 4 rano, gdy ustała walka, jeńców wyprowadzono z twierdzy pod strażą na drogę lubelską. Oficerów nie zwolniono z niewoli na słowo honoru, z powodu wcześniejszego złamania przyrzeczenia przez niektórych z nich. Zostali zwolnieni wraz z płk. Pulszkym w ramach wymiany jeńców po zakończeniu wojny. Wołochów wysłano do Gorzyc, a rekrutów, którzy nie chcieli wstąpić do wojska, rozpuszczono do domów. 26 maja przesłano do Zamościa i Lublina wyposażenie zdobytych głównych magazynów mundurowych, żywności i furazu w Jarosławiu.

Po wojnie Austriacy część pułków piechoty między innymi 23., 38. i 55., rozformowali.

Przewidując zajęcie Galicji przez polskie wojsko, władze austriackie nakazały wszystkim urzędnikom, aby pozostali na swoich stanowiskach, jedynie ci, którzy narazili się ludności, mieli pozostać na uboczu. Uważały, że jest to czasowa okupacja i Galicja szybko powróci do Austrii. Jednak po pokazaniu się 15 maja polskiego podjazdu na przedpolach twierdzy większość urzędników wraz z rodzinami zbiegła do Lwowa. Obwieszczenie wydane w Zamościu 23 czerwca 1809 r. w imieniu księcia Poniatowskiego nakazywało urzędnikom pełnienie nadal obowiązków, a tych, którzy je opuścili, wzywało do powrotu. Komisarzem cywilno-wojskowym w cyrkule zamojskim został mianowany Wincenty Grzymała, jego sekretarzem Józef Królikowski (profesor liceum zamojskiego).

Zdobycze i straty

Straty austriackie w czasie szturmów były następujące: dywizjon 38. pp stracił 17 zabitych i 31 rannych, z kompanii wołoskich wzięto do niewoli 571 ludzi wraz z dowódcą batalionu, co daje potencjalnie 86 ludzi rannych i zabitych (przy założeniu, że posiadały pełne stany etatowe, co jest niemożliwe, ponieważ brały już wcześniej udział w walkach), zginął też jeden huzar. Łączne maksymalne straty austriackie mogły wynosić 135 rannych i zabitych, przypuszczalnie znacznie mniej. Dywizjony pułków 23. i 55. nie wykazały żadnych strat, co świadczy o tym, że obsadzały pasywne fronty obrony, nieobjęte szturmem, oraz że nie podjęły walki. Cały stan osobowy twierdzy znalazł się w niewoli, jedynie kpr. Johann Csepe z 10 huzarami powrócił do pułku, ponieważ 19 maja został wysłany przez płk. Pulszkiego na rozpoznanie przedpoła twierdzy.

Pismem wysłanym z Zamościa 20 maja 1809 r. płk Jan Pelletier informował naczelnego wodza, że w Zamościu zdobyto 40 armat i wzięto 3000 jeńców. Rozkaz dzienny z 21 maja wydany w Ulanowie przez Józefa Poniatowskiego podawał: [...] *Z Garnizonu 3000 ludzi broniącego wspomnianej Twierdzy, wzięto prócz zabitych 2000 w niewolę, z kilku Pułkownikami i starszymi oficerami, 40 Armat i Magazyny różne dostały się w nasze ręce.* Pismem do Rady Stanu z 24 maja (z Rozwadowa) Poniatowski informował: [...] *dokładniejsze rozpatrzenie w Zamościu okazało iż nie 40 lecz 62 armaty tam zabraliśmy na nieprzyjaciela, a niewolników znajduje się do 3000. Przekonałem się w szpitalu iż rannych pod Zamościem niemieliśmy więcej nad 33 a zabitych*

19. Do podanych strat wojska należy doliczyć kilkunastu poległych i rannych ochotników z oddziału strzelców celnych, sformowanego ze służby leśnej Ordynacji. Ranni podczas zdobywania Zamościa, zmarli w Szczepieszynie: 19 maja – ochotnicy Jan Gadomski (szlachcic) i Leopold Ziomecki (szlachcic) oraz z wojska kpt. Henryk Hiż z 6. pp i feldfebel Wołosiewicz z 2. pp, 20 maja – ochotniczka Justyna Stachura, lat 26.

Łącznie zdobyto 33 działa zgromadzone w zamojskim arsenale (nie licząc ręcznego granatnika) oraz 29 dział stojących na wałach. 22 maja sześć armat wysłano do Sandomierza, a dwie haubice przejęła artyleria polowa. 15 lipca w twierdzy na wałach było 21 armat: siedem sztuk – 3/4 f, dziewięć sztuk – 3 f, pięć sztuk – 6 f.

Nikt nie wspomina o zdobyciu 1 000 000 florenów. Ppor. Klemens Kołaczkowski, który był w Zamościu po szturmie, informował, że cała kasa padła łupem polskich żołnierzy, którzy otrzymali zgodę na rabunek miasta za męstwo okazane w czasie szturmie (obietnice grabieży skutecznie motywowały żołnierzy do walki): [...] *Kasy przez żołnierzy złupione zostały, bankocetle workami wynoszono i za bezcen sprzedawano. Oświeceńsi pomiędzy żołnierzy majątki porobili [...]*.

Nazwiska i imiona urzędników podano według dokumentów, w brzmieniu niemieckim. Ponieważ byli to przedstawiciele okupacyjnej administracji i poddani cesarscy i za takich się uważali, narodowość nie miała dla nich żadnego znaczenia.

Bibliografia

Almanach Royal de Gallicie et de Lodomrrie pour Lannee 1776, Lwów.

Annalen der k. k. osterreichischen armee, Wien 1812.

Bałaaban M., *Dzieje Żydów w Galicyi i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868*, Lwów 1916.

Commissorialia Arcis Zamoscensis Protocollon Actorum Arcis Zamoscensis za lata 1761–1775, Archiwum Państwowe w Lublinie.

Chotkowski W., *Historie polityczne dawnych klasztorów panieńskich w Galicji 1773–1848 na podstawie akt Cesarskiej Kancelarii Nadwornej*, Kraków 1905.

Kostytucja wyrokow y rozkazow powszechnych w Galicyi Lodomeryi krolestwach za lata 1772–1809.

Kalendarz polityczny dla Królestwa Polskiego y W. X. Litewskiego za lata 1772–74.

Ajewski K., *Działalność XII Ordynata na Zamościu – Stanisława Kostki Zamoyskiego na polu edukacji i oświaty 1800–1830*, [w:] *Rozprawy z dziejów oświaty*, t. XLV.

Bartoszewicz K., *Dzieje Galicji jej stan przed wojną i wyodrębnienie*, Warszawa – Lublin 1917.

- Ćwik W., Reder J., *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977.
- Gil A., *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja. Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, t. I, Lublin 2005.
- Gruński S., *Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicji*, cz. 1, Lwów 1916.
- Grużewski B., *Ordynacja sądów ziemskich i grodzkich w Galicji 1778 roku*, Lwów 1909.
- Herbst S., Zachwałowicz J., *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936.
- Imienne spisy osób które w pierwszych ośmiu latach panowania króla Stanisława Potockiego w rządzie lub administracji Rzeczypospolitej udział brały*, Kraków 1866.
- Jucejczka S. (oprac.), *Klerycy z ziem polskich, litewskich i pruskich święceni w Rzymie (XVI – pocz. XX w.)*, Wrocław 2018.
- Kallas M., *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1997.
- Kowalczyk K., *Rzemiosło Zamościa 1580–1821*, Warszawa 1971.
- Krotkie rozstrzygnięcie praw trzech dworów do Korony Polskiej*, Warszawa 1831.
- Księga Magistratu Miasta Zamoście za lata 1787–1809*. Archiwum Państwowe w Lublinie.
- Louis J.T., *Początkowe sądownictwo austriackie w Galicji 1772–1784*, Lwów 1897.
- Luca I., *Geographie bon den Konigreichen Galicien und Lodomerien nebst der Bucowine*, Wien 1791.
- Łoziński B., *Przyczynek do historii administracji Galicji*, „Kwartalnik Historyczny” t. XX, Lwów 1906.
- Mark R., *Galizien unter osterreichischer Herrschaft Verwaltung-Kirche-Bevolkerung*, Marburg 1994.
- Orłowski R., *Szkice z dziejów Ordynacji Zamojskiej w XVIII wieku*, Zamość 2011.
- Paluszyński T., *Czy Rosja uczestniczyła w I rozbiore Polski, czyli co zaborcy zabrali Polsce w trzech rozbiorach?*, „Zeszyty Naukowe Wydawnictwa Rys”, serie: Historia nr 1 (1), Poznań 2006.
- Pamiętnik życia Joanny Żubr dymisyowaney w randze podporucznika Wojsk Polskich i ozdobioney krzyżem „pro virtute militari” z r. 1828*, Archiwum Ossolineum we Wrocławiu.
- Partyka W., *Opieka społeczna w Ordynacji Zamojskiej w XVII–XVIII wieku*, Lublin 2008.
- Pelczar R., *Sieć szkół niemiecko-żydowskich w Galicji w latach 1774–1873. Uwarunkowanie i dynamika rozwoju*, „Kultura – Przemiany – Edukacja” 2016, z. 4.
- Peter J., *Sprawy medyczne w zamojskich księgach miejskich*, Archiwum Historii Medycyny, 1962, XXV, t. 1.
- Rychlikowa I., *Losy fortun magnackich w Galicji 1772–1815*, „Kwartalnik Historyczny” R. 95, z. 3, Warszawa 1989.
- Rzemieniuk F., *Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji 1772–1914*, Lublin 1991.
- Sawa B., *Zamość 1772–1866*, t. I, Zamość 2018.
- Schematismus derer Konigreichen Galizien und Lodomerien*, Lwów, za lata 1789–1809.
- Schematismus czyli imiona y nazwiska dignitarzow i urzędnikow I.C.K.A Mości w królestwach Galicji y Lodomerji zostających*, Lwów, za lata 1780–1781.
- Schnur-Peplowski S., *Z przeszłości Galicji 1772–1862*, Lwów 1895.
- Stan kościołów cerkiew y wszelkich budynków księżych tak mieszkalnych jako y funduszowych w Ordynacji Zamojskiej znajdujących się w roku 1808 opisanych*.
- Stopniak F., *Dzieje Kapituły Zamojskiej*, Lublin 1962.
- Szumowski W., *Galicja pod względem medycznym. Za Jędrzeja Krupińskiego pierwszego protomedyka 1772–1783*, Lwów 1907.
- Tokarz W., *Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783*, Kraków 1909.
- Wspomnienia jenerała Klemensa Kołaczkowskiego*, Księga I, Kraków 1898.

Królestwa Galicyi i Lodomeryi w roku 1786, Lwów 1858.

Militar Almanach, Wien, za lata 1790–1808.

Wawel-Louis J., *Okruchy historyczne zbierane po dawnych aktach, archiwach i dziennikach*, Kraków 1898.